

MARULIĆ U DUBROVNIKU

Ivan Lupić

UDK: 821.163.42Marulić,M.
Izvorni znanstveni rad

Ivan Lupić
Stanford University
Stanford, California
ilupic@stanford.edu

Iako bi nam mogla reći mnogo o književnim odnosima između različitih hrvatskih regija u šesnaestom stoljeću, prisutnost Marulićevih djela u Dubrovniku nije dosad sustavno istražena. Ovaj rad pretresa to pitanje u svim njegovim materijalnim vidovima, počevši od ranih izdanja Marulićeve *Judite* (1521, 1522, 1523) preko ugledanja humanističkog pjesnika Ilije Crijevića u jedno kontroverzno poglavlje Marulićeve *Institucije* do razmatranja niza preživjelih rukopisnih svjedoka koji upućuju na živu književnu razmjenu između Dubrovnika i raznih središta Dalmacije, uključujući i Split. U raspravi se uspostavljaju mnoge dosad neuočene rukopisne veze te se posebna pozornost posvećuje načinu na koji su različiti pisari prilagođavali svojim jezičnim običajima tekstove koji su im pristizali s raznih strana te nam tako omogućili barem djelomičnu materijalnu rekonstrukciju razvedene hrvatske književne komunikacije u šesnaestom stoljeću. U toj rekonstrukciji posebno mjesto zauzima fragment jednog rukopisnog pjesničkog zbornika koji je oblikovan u Dubrovniku u drugoj polovici šesnaestog stoljeća. Fragment se sačuvao u ostavštini Petra Kolendića u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu, a osobito je vrijedan jer nam pokazuje da su se i u dubrovačkim, a ne samo u dalmatinskim rukopisima mogla zajedno naći dva velikana hrvatske književne renesanse, Marko Marulić i Mavro Vetranović. Svojim pristupom ova rasprava nastoji dati primjer i poticaj budućim proučavanjima jer pokazuje što se iz naizgled bezvrijednih rukopisnih ostataka može saznati o životnosti književne kulture u hrvatskom šesnaestom stoljeću. Upravo zbog toga ona spomenutom rukopisnom fragmentu, u kojem se sačuvao dio Marulićeve dramske pjesme *Utiha nesriće*, zasnovane na Senekinu djelu *De*

remediis fortuitorum, pristupa ne tek kao komadiću većim dijelom izgubljene rukopisne predaje nego i kao izazovu za jedno novo i drugačije književno tumačenje.¹

Ključne riječi: Marko Marulić, Mavro Vetranović, Seneka, hrvatska renesansna književnost, Dubrovačka Republika, Dalmacija, rukopisna znanost, povijest knjige

O ranoj prisutnosti Marulićevih djela u Dubrovniku imamo tek dva dosad poznata stara svjedoka. Premda su oba zanimljiva, oba su također donekle zbunjujuća jer nisu za sobom ostavila dovoljno jasan trag. Riječ je s jedne strane o trećem izdanju *Judite*, za koje nam njegov kolofon kaže da je potaknuto nastojanjem izvjesnog Giacoma di Negrija upravo iz Dubrovnika, dok s druge strane proslavljeni dubrovački pjesnik Ilija Crijević u jednom svom stihovanom sastavu pokazuje da je poznao Marulićevu *Instituciju* iako ni to djelo ni njezina autora ne spominje. U ovoj ću raspravi navedenim ne baš opipljivim svjedočanstvima, koja ću najprije podvrgnuti provjeri, dodati jedno vrlo opipljivo, naime jedan stari rukopis u kojem se Marulić izmiješao s dubrovačkim pjesništvom, i to u većem pjesničkom zborniku koji je prepisan od nekog Dubrovčanina negdje u drugoj polovici šesnaestog stoljeća. Nažalost, taj je zbornik svojim najvećim dijelom propao, ali njegov preživjeli dio – jedan cigli dvolist – vrijedan je glasnik iz mraka koji gotovo u potpunosti prekriva negdašnju bez sumnje bogatu rukopisnu književnu razmjenu između Dubrovnika i Dalmacije. Naglasak ću u raspravi stoga prvenstveno staviti na preživjele rukopisne svjedoke ove književne razmjene jer su oni vrlo slabo proučeni, a slabo su proučeni ne zato što su mnogobrojni, nego zato što su rukopisni. Ponekad se zaboravlja da su oni i postojali, pa čak i da su u većini slučajeva *jedino* oni postojali. Primjerice, pjesničke poslanice iz kojih najviše saznajemo o vezama među književnicima Dalmacije i Dubrovnika ulazile su u svijet kao stvarna pisma koja su slana, nošena, uručivana i čitana te na koja se jednako stvarnim pismima odgovaralo. No dok su nam se tekstovi tih pjesničkih poslanica barem ponekad sačuvali u kasnijim prijepisima, sama pisma nisu. Iz čitavog starijeg razdoblja naše književnosti na hrvatskom jeziku nemamo, avaj, baš nijedan autograf neke pjesničke poslanice, odnosno nijedno pravo pjesničko pismo. Kada su, kao što će se vidjeti, propadali čitavi uvezani pjesnički zbornici,

¹ Pri sklapanju ovog rada pomogli su mi – što korisnim opažanjima, što razmjenom podataka i mišljenja – Irena Bratičević, Nella Lonza, Bratislav Lučin i Divna Mrdeža Antonina, na čemu im svima najtoplije zahvaljujem. Želio sam rad prikazati za obljetnicu objavljivanja trećeg izdanja Marulićeve *Judite*, 2023. godine, ali sam ga zbog beskonačne karantene prebrzo završio. Dužan sam navesti i ovo: »Ovaj je rad nastao u sklopu projekta *Hrvatska rukopisna kultura: djela, pisari, zbirke*, koji financira Hrvatska zaklada za znanost pod brojem IP-2019-04-8566.«

nije se čuditi propadanju pojedinih listova, koliko god da su bili brojni. Njihova propast ne smije se, međutim, pretvoriti u njihov zaborav.²

Marulić u dubrovačkoj knjižari

Nakon što su 1521. i 1522. godine objavljena prva dva izdanja Marulićeve *Judite*, pojavilo se već početkom sljedeće godine treće izdanje, u čijem se kolofonu spominje Dubrovnik, odnosno Raguza.³ Dok nam je iz kolofona prvog izdanja

---

² Iz takva smo zaborava Irena Bratičević i ja nedavno iščupali nekoliko pisama iz osamnaestog stoljeća u kojima se ne samo piše o pjesništvu nego se povremeno i pjeva. Riječ je o pismima koja su razmjenjivali Miho Rastić i Ivan Marija Matijašević, dvojica velikih ljubitelja i marljivih sakupljača stare dubrovačke književnosti. Ta pisma jasno govore da smo mi i iz osamnaestog stoljeća, iz kojeg se sačuvala množina rukopisnog materijala, svejedno izgubili znatno više nego što smo sačuvali. Vidi Lupić i Bratičević 2020. Iako u autografu imamo neke pjesničke poslanice Horacija Mažibradića s početka sedamnaestog stoljeća, one nisu izvorna pisma, nego ih je Mažibradić prepisao u zbornik svojih pjesničkih sastava, odnosno u rukopis koji se danas nalazi u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku pod brojem 353/3. Na izrazito lijep primjer pravog pjesničkog pisma iz vrlo ranog razdoblja dubrovačke humanističke književnosti na latinskom jeziku namjerila se ovih dana Irena Bratičević proučavajući rukopisnu predaju djela Ilije Crijevića. Crijevićevo pismo nalazi se u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici uvezano u kodeks koji je sastavio istaknuti mađarski humanist János Zsámboky (Cod. 9977, listovi 84-87), a nema nikakve sumnje o tome da je riječ o pismu jer je ono adresirano i na njemu se još uvijek vide ostaci voštanog pečata. Važan je ovaj nalaz ne samo kao još jedan primjer Crijevićeve autografa nego i kao ilustracija načina na koji su pjesnici iz pisama ponekad vadili samo stihovani dio pa ga uklapali u svoje pjesničke zbirke. Naime, Crijević je pjesmu iz ovog pisma, upućenu napuljskom princu Ferdinandu, budućem Ferdinandu II. (1469 – 1496), uvrstio u autografnu kodeks svojih pjesama (Vatikanska knjižnica, rukopis Vat. lat. 1678), ali je pritom izostavio prozni dio u kojem se dodatno ulaguje svom naslovljeniku. Vidi поближе o Crijevićevim rukopisima u vješto udešenom radu koji Bratičević objavljuje u ovom broju *Colloquia Maruliana*.

³ Jedinu poznati primjerak ovog izdanja čuva se izvan Hrvatske, u Bavarskoj državnoj knjižnici, pod signaturom Res/4 Polygl. 27 a. Prvi je na njegovo postojanje upozorio Breyer 1901, koji je datum iz kolofona (29. siječnja 1522) uzeo u običnom smislu pa je tako to izdanje smjestio prije onog koje se prodavalo u Zadru, a koje je objavljeno 30. svibnja 1522. Od Štefanića (Marulić 1950: 153-154) nadalje razumijeva se datum 29. siječnja 1522. po starom mletačkom kalendaru, prema kojem je godina počinjala 1. ožujka, tako da bi izdanje pripadalo 1523. godini. Valjda će takvo tumačenje biti ispravno. Proučivši štamparske pogreške u sva tri izdanja, Štefanić je zaključio da su i drugo i treće neovisno tiskani iz prvoga te nam stoga njihova datacija ovisi isključivo o kolofonima. Mislim da nije dosad zabilježeno da je ovaj primjerak Marulićeve *Judite* uvezan s nekoliko drugih starih publikacija, uključujući i presmiješnu knjižicu *Opera nuova che insegna a parlare la lingua schiavonescha alli grandi, alli piccoli et alle donne* (1527), iz koje se mogu naučiti rečenice kao »Occhies prodati onu cobila«, »Ia bi volila silla pinixe spenzati«, »Viste gedna

jasno da je njegov tekst priređen »pomnjom i nastojanjem« Petreta Sričića, Marulićeva prijatelja i sugrađanina, te da ono izlazi na svijet zahvaljujući narudžbi nekog tek polovično imenovanog knjižara Marca, naslovnica drugog izdanja spominje Jerolima Mirkovića kao osobu kod koje se u Zadru *Judita* može kupiti, ali nam ništa ne kaže o ulozi koju je Mirković imao u samom izdavačkom pothvatu.⁴ Obavijest pak na kraju trećeg izdanja *Judite* nije sasvim jednostavno protumačiti ne toliko zato što nije pisana na hrvatskom jeziku, nego zato što je pisana na kojekakvoj mješavini latinskog i talijanskog: »Impressa in Vinegia ad instantia de Miser Iacomo di negri da Lexandria da la Paia habita in Ragusi«.⁵ Iz ove izjave je jasno da je Giacomo di Negri bio rodom iz talijanskog grada Alessandria della Paglia (današnja Alessandria, u sjevernoj Italiji) te da je on bio naručitelj naklade, kao što je to za prvo izdanje bio mletački knjižar Marco (»ad instantia de maistro Marco libraro al signo del libro«). Teže je s izrazom »habita in Ragusi«, preko kojeg se u pisanju o izdanjima *Judite* uglavnom šutke prelazilo, pa se bez posebnog objašnjenja izvodilo da je di Negri »živio u Dubrovniku, bez sumnje kao trgovac-knjižar«.⁶ Iz ovakvih je izvoda jasno da se »habita in Ragusi« tumači kao podatak o tome gdje je di Negri živio, a da se njegov poziv trgovca-knjižara pretpostavlja iako nam se ne kaže da se kod njega doista mogu kupiti primjerci *Judite*, kao što se to kaže za Jerolima Mirkovića, niti da je on u Dubrovniku imao knjižaru, kao što ju je u Mlecima imao knjižar Marco. Dodatna je poteškoća u tome da se di Negri, barem prema dosadašnjim proučavanjima, ne spominje u dobro očuvanim dubrovačkim arhivskim spisima kao knjižar iako se nailazi na spomen drugih knjižara iz tog vremena.⁷

Ne smijemo, međutim, nikad misliti da nam arhiv Dubrovačke Republike daje potpunu sliku prošlih vremena. Dovoljno je primijetiti da nam taj arhiv ne daje obavijesti ni o jednom književniku samo zato što je on bio književnik niti smo iz njega bogznašto saznali o pojedinim našim književnim djelima, čak i onim

---

liepa dieuoica«, »Lippa gospoia cocchii ti dati iedna choxuc i iednu sucgnizu«, »Ia bi otel spati sfami« te konačno »Bi li se vdala«. O ovom je jezičnom priručniku prvi pisao Petr 1973, a za njim Putanec 1979, no ni jedan ni drugi ne spominju da je uvezan zajedno s *Juditom*. Kada je pak o ovom primjerku *Judite* pisao Stojčićević (1913: 92), on je zabilježio da je ona »povezana ujedno sa još 6 drugih, stranih, starinskih knjiga i brošira«, ali nije naveo njihove naslove.

⁴ O Sričiću kao mogućem priređivaču vidi Lučin 2017. Opis njegove uloge pretiskuje se iz izdanja u izdanje kroz cijelo šesnaesto stoljeće iako sve upućuje na to da je on imao veze samo s prvim izdanjem *Judite*.

⁵ Dugo s prenosi se ovdje kao obično kurzivno s kad god se navode starija tiskana i rukopisna djela.

⁶ Marulić 1950: 153. Tu Štefanić zapravo slijedi Breyera, samo što je slutnju pretvorio u činjenicu: »Odavle doznajemo za nekoga u Dubrovniku nastanjenoga, valjda knjižara, Jakoba Negrija« (Breyer 1901: 68).

⁷ Čučić 2005: 110 i Seferović 2008.

najslavnijim, te bi se stoga, da nam je preživio samo službeni dubrovački arhiv, moglo pomisliti da pisanja književnosti u Dubrovniku u šesnaestom stoljeću maltene nije ni bilo. U mnogo slučajeva dubrovački arhiv daje nam zapravo prilično iskrivljenu sliku jer su u njemu najčešće zabilježene stvari koje su zanimale ili brinule vlast pri uređivanju političkih i pravnih odnosa, a mnogo je manje u arhivu one građe od koje je satkan najveći dio književnog života – od druženja, razgovaranja, ljubakanja i pjevanja do čitanja, bolovanja, dopisivanja i dokoličarenja. Umjesto takvih slika, iz arhiva nas pozdravljaju pisci koji su uvijek oko nečega posvađani, koji su tukli druge ili su sami od nekoga dobili po nosu te koje je vlast zbog nečega pritezala, a njihovi životi najčešće se svode tek na slijed različitih službi koje su obavljali unutar Republike, na poneki ugovoreni brak, možda poneko izvanbračno dijete i konačno, ako smo uistinu sretne ruke, testament s popisom pokojnikovih knjiga.⁸ Ponekad se, međutim, zahvaljujući pukoj slučajnosti iznenada otvori prozor u jedno prostranstvo koje bi inače ostalo sasvim nevidljivo. Takva je, čini se, i arhivska sudbina dubrovačkih knjižara.

Naš najvredniji arhivski spis o tome što se u nekoj dubrovačkoj renesansnoj knjižari moglo naći do nas je došao zahvaljujući činjenici da se 1549. godine jedan dubrovački natpop, koji je posredovao u preuzimanju neke pošiljke knjiga iz Mletaka, želio zaštititi od moguće novčane štete pa je, ne budi lijen, pošao dubrovačkim bilježnicima da oni u službene knjige upišu sadržaj poslanih sanduka.⁹ Tako smo se u hipu – čudesnom i jedinom takve vrste iz čitave po-

---

⁸ Svašta smo tako saznali o Marinu Držiću iz arhiva Republike, ali o njegovim književnim djelima baš ništa. Jedini je izuzetak, i to pod velikim upitnikom, *Hekuba*, ali i ta se neimenovana tragedija javlja samo kako bi se zabranila njezina izvedba, o čemu vidi Lupić i Bratičević 2013. Najslavniji arhivski dokument koji se tiče Držićeva života, njegova autografnu urotnička pisma, nije se sačuvao u dubrovačkom nego u firentinskom arhivu. Najslavniji rukopis Držićevih drama ne dolazi iz arhiva Republike, kao ni drugi književni rukopisi, nego iz privatne zbirke (danas u Slavonskoj knjižnici u Pragu, rukopis T 4117). Premda imamo neke starije testamente s popisima knjiga, opet nemamo nijedan takav popis za nekog dubrovačkog renesansnog književnika (za Ivana Gučetića imamo oporuku koja popisuje dio knjiga, ali on je spalio svoja književna djela, dok za Džoru Držića imamo svega četiri knjige koje mu je oporučno ostavio Frano Glavan; za oba vidi Jireček 1899). Da zaključim jednim živopisnim primjerom: što da čini povjesničar književnosti kojega zanima pjesništvo Dinka Ranjine kada sazna da se on zavadio s dojiljom svoje kćeri jer mu je ova jednom prilikom bacila čedo u stranu i pobjegla, a on ju je zatim pokušao prisiliti da se vrati pa mu je ona rekla da neće jer da i on i žena mu i kći mu imaju sifilis te da zato s njima ne želi imati nikakva posla? Vidi *Lamenta de intus*, sv. 110 (1572 – 1573), 94r te Dayre 1938: 45-46. Ipak trebamo biti zahvalni dubrovačkom arhivu što nas zabavlja ovakvim neobičnim sličicama dubrovačkih književnika jer najviše što puno bolje očuvani engleski arhivi mogu reći o svom najslavnijem renesansnom piscu jest da su mu u životu puno značile pare.

⁹ *Diversa Notariae*, sv. 110 (1548 – 1550), 129v-130v. Datum zapisa je 25. VI. 1549. Popis je pronašao i objavio Jireček (1899: 511-515). Uz poslanih knjiga bilo je

vijesti Dubrovačke Republike – našli pred svježe opskrbljenim policama jedne dubrovačke knjižare. Čega tu sve nije bilo! Da nemamo vjeru u natpopovsku i bilježničku trijeznost, pomislili bismo da je tu netko dao mašti maha pa popisao sve čega se uopće mogao sjetiti, što je možda želio čitati ili što je mislio da bi bilo dobro da se u Dubrovniku nađe. Tu su svetačke legende, priručnici za ispovijed, mirakuli, pištule i evanđelja, biblije raznih vrsta i veličina, učene teološke rasprave i izvještaji s crkvenih sabora. Tu su na okupu mnogobrojni grčki i rimski klasici, od Vergilija, Ovidija, Horacija, Svetonija, Polibija, Salustija i Plinija do Lukijana, Apijana, Ksenofonta, Herodota, Juvenala, Cezara i Marka Aurelija. Suvremena talijanska književnost nalazi se u žanrovskom i autorskom izobilju, u komentiranim i nekomentiranim izdanjima, pa su se mogle čitati razne komedije i tragedije, soneti i romani, epovi i epiliji, od manje i više poznatih pisaca, ali nisu bili zaboravljeni ni srednjovjekovni crkveni oci kao ni čudoredni klasici poput *Fiore di virtù*. Zastupljen je bio i latinistički humanizam od Lorenza Valle do Erazma i Vivesa, a nije bila zapostavljena ni povijest, s raznim kronikama i s povijesnim djelima koja su na granici s Osmanskim Carstvom bila sigurno aktualna, kao Guazzovo djelo o mletačko-turskim ratovima, ukradeno doduše iz rukopisa mletačkog kroničara Marina Sanuda. I Dubrovčani s interesom za znanost mogli su se zadovoljavati na policama ove knjižare, skidajući s njih djela o spekulativnoj i praktičnoj aritmetici i geometriji kao što je *Scala Grimaldelli*. Možda zato što je bio iz Brescie, kao i dubrovački knjižar de Odolis kojemu je ova pošiljka bila namijenjena, našao se u sanducima i Niccolò Tartaglia sa svojim eksperimentima i s prijevodom Euklida.¹⁰ Konačno, ne bi se bio razočarao ni praktičniji kupac jer u

---

priloženo i pismo koje je mletački tiskar Traiano Navò poslao natpopu Nikoli Gučetiću s uputama. Budući da to pismo Jireček u svom izdanju preskače, donosim ga ovdje jer donekle osvjetljuje ovaj događaj (kratice razrješujem, a u drugo ne diram): »Monsignor Messer Nicolo per Paulo de del Bregantino [*sic*] ui mando tre casse con li Inuentarij cosi sotto e sopra, sarite contento à far che Antonio le gouerni beni, per voi mi mandì gli danari secondo che li tocca per via vostra ho riceuuto gli 12 scudi d'oro, quali mi auea bisogno per un altro ui daro risposta, a tutto per ordine Darete al Portatore di dette casse vn scudo d'oro, conducendo tre casse sane piene de libri & un Torculo da tondare. Alli 16 febraro Traian Nauo« (129v). Kako se vidi iz naknadnog bilježničkog zapisa na margini, natpop Nikola nastojao se dodatno zaštititi: »Die primo Iulij 1549 Nicolaus marini de bona faber lignarius ad Interrogationem Reverendi Domini Nicolai de goze Archipresbiteri se constituìt plegium et fideiussorem pro Antonio de odolis brexiensi contrascripto quod dabit sibi computum omnium librorum contrascriptorum sicut apparet in inuentario et si qui libri deficient obligauit se et omnia sua bona ad soluendum pretium librorum qui deficient cum declaratur quod dictus Dominus Nicolaus debeat uidere computum dictorum librorum in termino quattuor dierum qui complebunt per totum diem secundum mensis presentis Judex Ser Michael Valentini de Sorgo et Nicolaus predictus testis« (130r).

¹⁰ Tartaglia je osim toga bio blisko povezan s obitelji Navò. Curzio Troiano Navò, koji je živio i u Dubrovniku, bio je izvršitelj njegove oporuke, o čemu vidi natuknicu u

knjižari je mogao naći priručnike za sastavljanje pisama i isprava, upute za dobro vladanje, rasprave o dobrom odgoju žena te čak i knjige predviđanja i praktičnih recepata. U jednoj je takvoj mogao, primjerice, saznati kako da oboji bradu u crno ili kako da natjera konja da se što brže popiša.¹¹

Pouka je ove nesvakidašnje arhivske priče u tome da se Marulić u Dubrovniku vrlo lako mogao naći zajedno s mnogim drugim u Mlecima tiskanim knjigama koje su se u Dubrovniku očito naveliko prodavale te da stoga nije bilo nužno da baš di Negri bude onaj knjižar kod kojega se *Judita* mogla kupiti niti je bilo nužno da on uopće bude knjižar.¹² Kolofoni nekoliko knjiga tiskanih u Mlecima u prvoj četvrtini šesnaestog stoljeća sadrže izraze koji nam mogu pomoći da malo bolje pretresemo pitanje uloge koju je di Negri mogao imati u izdavanju Marulićeve *Judite*. U opisivanju stvaranja i raspačavanja rane tiskane knjige talijanska znanost obično razlikuje tri sudionika: *editore* (izdavač ili nakladnik), kao osoba koja naručuje i plaća trošak izdavanja; *tipografo* (tiskar), kao osoba u čijem se poduzeću knjiga tiska; te *libraio* (knjižar), kao osoba kod koje se knjiga može kupiti.¹³ Te su se tri funkcije, međutim, mogle na različite načine preklapati i stapati u jednoj te istoj osobi, pa su tako neki tiskari imali i svoje knjižare ili su sami bili nakladnici izdanja koja su tiskali, dok su neki knjižari bili ujedno i nakladnici. Dakako, stare knjige ne donose uvijek potpune podatke o ovom sudioništvu, što ponekad njihovim povjesničarima stvara nemale glavobolje. U ranim izdanjima Marulićeve *Judite* izdavač je obično uveden formulacijom *ad instantia*, tiskar riječju *per* (jer je *po njemu* knjiga tiskana), a knjižar nekom obavijesti o znaku pod kojim će se knjižara naći ili o ulici u kojoj je smještena. Tako je u prvom izdanju *Judite* u kolofonu prvo imenovan tiskar (»per Guilielmo da Fontaneto de Monteferrato«), a zatim izdavač, koji je ujedno i knjižar (»ad instantia de maistro Marco libraro al signo del libro«). Budući da je riječ o knjizi na hrvatskom jeziku, podatak o mjestu gdje se ona može kupiti ponavlja se i na naslovnici izdanja, s time što se sada navodi i ulica u kojoj se nalazila knjižara, poznata mletačka Marzaria (»prodaiuse

---

Dizionario biografico degli italiani. Vidi također Marciani 1971 te Stipčević 2005: 100.

¹¹ Vidi *Opera nuova intitulata Edificio di Ricette, nella quale si contengono molte & varie gentilezze sperimentate per eccellentissimi & famosissimi huomini*, gdje se jedno poglavlje zove *A fare la barba negra*, a jedno drugo *A far orinar un cauallo che non potesse orinar subito*. Ova knjiga tiskana je u raznim izdanjima; ja sam gledao nedatirano izdanje iz knjižnice Sainte-Geneviève u Parizu.

¹² Primjećujem za svaki slučaj da su zabilježeni dubrovački knjižari uglavnom bili iz sjeverne Italije, kao i di Negri. Tako de Odolis potječe iz Brescie, Sebastian de Boiso iz Milana, a oko 1547. spominje se i neki knjižar i knjigoveža Crucije iz Cremona (Čučić 2005: 110).

¹³ Kao primjer izdanja u kojem su te tri funkcije jasno razlučene mogu se navesti Vesaliusove *Tabulae sex*, objavljene 1538. u Mlecima, gdje se u kolofonu navodi prvo tiskar, zatim nakladnik i konačno knjižar: »imprimebat Venetiis B. Vitalis Venetus sumptibus Ioannis Stephani Calcarensis; prostrant vero in officina D Bernardi«.

ubnecih umarcarii ustacun chidarsi libar sa signao«).¹⁴ U drugom izdanju *Judite* tiskar se u kolofonu navodi na isti način (»per Bernardino Benalio«), no ovaj se put ne donosi nikakav podatak o izdavaču.¹⁵ Naslovnica pak slijedi logiku prvog izdanja tako da i na njoj nalazimo hrvatsku reklamu za knjižara jer su i vjerojatni kupci bili upravo govornici tog jezika: »prodaiuse vzdri dierolima mirchouichia«. Ova se uputa treba tumačiti tako da se *dierolima* shvati kao omaška za *odierolima*, odnosno »od Jerolima«. Budući da knjiga ne imenuje nakladnika, tu su se objavljena mišljenja razišla na mnoge strane.¹⁶

Treće izdanje Marulićeve *Judite* suočava nas s upravo obrnutim problemom. U njemu se, naime, imenuje nakladnik, ali se ne imenuje knjižar. Toliko ovo izdanje škrtari podacima da nam ne daje čak ni ime tiskara, čime dakako ono jedno ime koje se donosi u izdanju dobiva na važnosti, nezasjenjeno drugima. To je ime Giacomo di Negri, a da je njemu do vlastitog imena bilo jako stalo vidi se ne samo iz kolofona nego i iz naslovnice izdanja. Ondje je u drvorezu otisnuta figura hodočasnika te se zbog nje nagađalo da bi to mogao biti znak bilo nekog tiskara bilo nekog knjižara, čime bi porasla važnost budućih istraživanja tog znaka jer bismo preko njega mogli saznati nešto više o crnotvorcu ove *Judite*. No kako je već točno primijećeno, to nije bilo kakav hodočasnik, nego je to sv. Jakov, koji je na naslovnici izdanja završio vjerojatno zato jer ga je ondje želio vidjeti onaj koji

---

¹⁴ Boerio 1856, s. v. Marzaria.

¹⁵ Znanstvena komunikacija između dviju strana Jadrana nažalost je i danas izrazito loša. Dok se kod nas presporo usvajaju bogati uvidi talijanskih proučavanja starog tiska, talijanskim znanstvenicima ostaju nevidljive naše najslavnije i najpoznatije knjige. Tako se u nedavno objavljenoj uzornoj monografiji o bergamskim tipografima i izdavačima, u kojoj Bernardino Benali zauzima važno mjesto, uopće ne spominje da je on tiskao Marulićevu *Juditu*; vidi Gamba 2019.

¹⁶ Često se *dierolima* tumači kao pogreška prema pretpostavljenom ispravnom čitanju »kod Jerolima«. Meni se čini da to ima puno manje smisla nego rješenje »od Jerolima«, koje se usput nudi u Runje 1998: 231. Potporu takvu čitanju nalazim u formulacijama znatno kasnijeg zadarskog knjižara: »Prodajesce od Ivana Bastiera, kod S. vita u Zadru« (Stipčević 2005: 99). Što se tiče različitih mišljenja o Mirkovićevoj ulozi u izdavanju *Judite*, vidi još Marulić 1950, Raukar *et al.* 1987: 312, Ivanišević 2002: 62 te Stipčević 2005: 98. Tu se osobito zakomPLICIRALA rasprava o četvrtom izdanju *Judite* (1586) i ulozi koju je navodno i u njemu imao Jerolim Mirković jer se njegovo ime opet pojavljuje na naslovnom listu. No stvar je jednostavna. Onako kako se iz izdanja u izdanje ponavljalo ime Petreta Sričića, tako se i u četvrtom izdanju *Judite* ponovilo ime Jerolima Mirkovića jer je četvrto izdanje očito složeno iz drugoga. Najlakše se to vidi iz pogreške koja se prenosi već na naslovnom listu: *ollodobi* umjesto ispravnog *oslobodi*. Da ne bismo, međutim, bili nepravedni prema slagaru drugog izdanja, potrebno je reći da je on dobro složio prvi dio riječi (dakle *oslobodi*), samo mu je dugo *s* bilo okrnjeno pa je u tisku ispalo kao da riječ glasi *ollodobi*. Pogreška u drugom dijelu riječi vukla se još od prvog izdanja, gdje je stajalo *oslobodi*. Eto s koliko se pažnje u staro doba tiskao ovaj klasik hrvatske književnosti.

je izdanje i naručio, naime njegov imenjaka Giacomo (Jakov) di Negri (**Slika 1**).¹⁷ Zašto je na tome Giacomo inzistirao? Voljeli bismo da je on na taj način isticao svoju knjižaru u Dubrovniku, koja je – ako je uistinu postojala – za svoj znak imala upravo sv. Jakova.¹⁸ Toj bi želji onda dodatno uporište mogao dati izraz iz kolofona »habita in Ragusi«, koji bi se doista mogao tumačiti kao podatak o mjestu gdje se knjige mogu naći nakon što su tiskane.

No tu se naša želja sudara s činjenicama. Naime, drugi kolofoni mletačkih izdanja iz istog vremena ne upotrebljavaju ovaj izraz kako bi naznačili mjesto neke knjižare. *Habita* je, naprotiv, izraz kojim se naprosto opisuje gdje jedan od sudionika u činu izdavanja knjige živi ili radi, koristio čemu taj podatak ili ne. Primjerice, u knjizi *Laude deuotissime* Leonarda Giustinianija (1506) čitamo »per Bernardin venetian di Vidali habita in la contra de sancta Marina in la corte da cha corner« iako znamo da je Vidali (Vitali) bio samo tiskar, a ne i knjižar. Isti je slučaj i s kolofonom Crispoltijeve knjige *Breue ricordo* (1530), gdje se također navodi adresa tiskara, u ovom slučaju braće Sabbio: »per Stephano Nicolini, & li fratelli da Sabio habita appresso il Domo«. Još je znakovitiji slučaj izdanje Homera iz 1526, u kojem se nalazi ova formulacija: »per Stefano da Sabio il quale habita a Santa Maria Formosa: ad instantia di Damian di Santa Maria«. Dakle, u ovom slučaju nam je opet dana adresa tiskara, dok je sam nakladnik ostao bez adrese. Imamo, konačno, i jedan obrnut slučaj: »per Stephano di Sabio ad instantia di Nicolo Tartalea brisciano il qual habita a san Saluador«. Riječ je o djelu *Noua scientia* (1537) kojemu je autor ovdje već spominjani Niccolò Tartaglia; za njega pak znamo da je sam podupirao izdanja vlastitih djela iako nije imao knjižaru za njihovu prodaju. Iz navedenih primjera, a naveo sam sve iz ovog ranijeg razdoblja na koje sam dosad nabasao, jasno je da se nijedan ne odnosi na nekog knjižara ili na položaj njegove knjižare. Vidjet ćemo što će donijeti buduća istraživanja. Ako se dokaže iz drugih izvora da je Giacomo di Negri uistinu imao knjižaru u Dubrovniku, onda će ovaj

¹⁷ Vidi Ivanišević 2002: 55. Tu se, međutim, Ivanišević malo zbunio jer piše: »Na naslovnom je listu lik apostola Jakova Starijega (Valja zapaziti knjigu u njegovoj desnici i tako ga razlikovati od hodočasnika kojega vide svi oni koji su do sada spomenuli ovaj drvorez).« Upravo je Jakov Stariji zaštitnik hodočasnika, a njegovi su atributi uz knjigu još i štap i školjka, koja se vrlo jasno vidi na naslovnici *Judite*. Ovom popularnom svecu hodočastilo se u Compostelu, a oko njegova su se čašćenja okupljale mnoge bratovštine duž istočne obale Jadrana. Članstvo u takvim bratovštinama obično je uključivalo i hodočašćenje u Španjolsku. Najljepši prikaz ove tradicije u nas svakako je poliptih Nikole Vladanova iz petnaestog stoljeća, na čijem su središnjem dijelu prikazani članovi bratovštine sv. Jakova iz Šibenika okupljeni oko Bogorodice. Neki od njih na šeširu ili plaštu nose školjku kao znak štovanja ovog sveca. Za reprodukciju vidi Belamarić 2008: 173.

¹⁸ Nije mi, međutim, poznat nijedan primjer gdje bi se neki dućan u starom Dubrovniku reklamirao na ovaj način, možda zato što se čitav grad mogao obići u deset minuta. Praksa je bila česta u većim europskim gradovima, a osobito zgodan opis donosi Moro 1989: 51-52.

kolofon biti zanimljiv doprinos razumijevanju mletačkog kolofona općenito. No zasad ne možemo izraz *habita* tumačiti kao obavijest o mjestu knjižare, nego tek kao obavijest o tome gdje je di Negri živio kad je naručio izdanje. To je izdanje, kao uostalom i prvo izdanje Marulićeve *Judite*, moglo biti prodavano u nekog knjižara u Mlecima s kojim je di Negri bio u vezi jer neće biti vjerojatno da je on plaćao tiskanje tek iz ljubavi prema hrvatskoj književnosti kao što ga je plaćao Tartaglia iz ljubavi prema vlastitim djelima. Odsutnost drugih podataka o knjižari u samom izdanju nije za onodobne knjige neobična i stoga ta odsutnost sama po sebi ne osnažuje pretpostavku da se knjižara nalazila baš u Dubrovniku. S druge strane, putovanje iz Mletaka u Dubrovnik velike količine najrazličitijih knjiga objavljenih u najrazličitijih nakladnika govori nam da se treće izdanje Marulićeve *Judite* moglo istovremeno naći i u Mlecima i u Dubrovniku te da ga prema tome ne trebamo ograničavati samo na dubrovačko tržište.

Marulić i Crijević

Druga moguća potvrda Marulićeve rane prisutnosti u Dubrovniku tiče se jednog od najistaknutijih humanističkih pjesnika toga grada, Ilije Crijevića. Nažalost, za razliku od Marulića, dubrovački humanistički pjesnici nisu za sobom ostavili popise svojih knjižnica, a nisu ni stariji knjižni fondovi u Hrvatskoj i svijetu tako dobro istraženi da bismo sa sigurnošću znali nalazi li se na kojem primjerku Marulićevih tiskanih latinskih djela *ex libris* nekog učenog renesansnog Dubrovčanina.¹⁹ Ako se takva otkrića dogode, ona nas neće iznenaditi. Upravo

---

¹⁹ Rijedak je primjer Šiško Đurđević, koji je svoju knjižnicu od dvjesto svezaka ostavio benediktinskom samostanu sv. Jakova na Višnjici, kako svjedoči njegova oporuka, proglašena 1533. godine (Državni arhiv u Dubrovniku, Testamenta Notariae, sv. 35, 196v). Iz oporuke je jasno da je uz tu knjižnicu bio i rukopisni inventar. Je li inventar negdje preživio, nije poznato, ali neke od Đurđevićevih knjiga dospjele su u Znanstvenu knjižnicu u Dubrovniku kao i u Knjižnicu Male braće u istom gradu. To znamo jer je u knjige unesen zapis o legatu. O Đurđeviću vidi Vekarić 2014: 29-31, a za primjer zapisa o vlasništvu inkunabule br. 12 i 13 u Znanstvenoj knjižnici (kratice su razriješene): *Iste liber est Monasterij sancti Iacobi de Visniza diocesis ragusine legatus huic Monasterio sancti Iacobi a Domino Sigismundo Gorgiate & segnatus numero 123*. Za španjolske knjižnice odličan je posao obavio Juez Gálvez (2001), koji bilježi sve podatke o sačuvanim primjercima Marulića, pa tako i rukopisne zapise o vlasništvu. Nažalost, takav pristup je još uvijek izrazito rijedak. Primjerice, dok Leschinkohl 1999 predstavlja vrijedan prilog o primjercima Marulićevih djela u austrijskim knjižnicama, autor spominje samo jedan *ex libris*, nekog bečkog biskupa iz šesnaestog stoljeća, ostavljajući tako nejasnim čini li to zato što je to jedini *ex libris* u austrijskim primjercima ili zato što je to biskupov *ex libris*. Bit će ipak da takvi podaci nisu sustavno uključeni jer nalazim da primjerak *Quinquaginta parabole* (1517) u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici sadrži sljedeći zapis o vlasništvu: I.

nam, naime, pjesništvo Ilije Crijevića pruža dokaz da se u Dubrovniku latinski Marulić ne samo čitao nego i oponašao. Crijevićev elegijski pjesmotvor *De veritate et mendacio officioso* nije ništa drugo nego stihovana razrada četvrtog poglavlja četvrte knjige Marulićeve *Institucije*, gdje se govori o njegovanju istine i izbjegavanju laži (*De veritate colenda mendacioque fugiendo*). Ono, međutim, što u toj Crijevićevoj posudbi osobito intrigira jest mogućnost da je na početku šesnaestog stoljeća u Dubrovniku Marulić uza svoja tiskana latinska djela bio poznat i po svojim najslavnijim hrvatskim stihovima, i to prije nego što su oni objelodanjeni tiskom 1521. godine. Riječ je, dakako, o Marulićevoj *Juditi*.

Kada se usporede Crijevićev i Marulićev tekst, kao što je to učinio Darko Novaković 1995. godine, povezanost je više nego očita. Kako Novaković zaključuje, »Crijević je iz Marulića preuzeo i argumentativnu strukturu, i pripovjedne jezgre, pa čak i cijele gotove izraze«. ²⁰ Pa ipak ovu vezu nije prepoznala moderna akademska znanost, toliko zaslužna za kritičko izdavanje Marulićevih sabranih djela kao i za osvjetljavanje dubrovačkog humanizma. To prvi priznaje sam Novaković, čije je polazište zapravo jedna bilješka dubrovačkog franjevca Antuna Agića (1753 – 1830), koji se dosta bavio rukopisnom predajom Crijevićevih djela nastojeći uspostaviti kritički tekst. ²¹ Ne znači to da nam današnja znanost ne valja, nego tek da veze među piscima koji su za sobom ostavili velike korpuse na latinskom jeziku nije sasvim lako uočavati čak i kada su one znatne. ²² Crijević je taj zadatak učinio još težim jer ni na koji način nije dao do znanja da posuđuje ili

---

Rasch praeclariensis, Austriae / 1570. Pöchlarn, gdje je Johann Rasch rođen (oko 1540), austrijski je gradić danas najviše poznat kao rodno mjesto Oskara Kokoschke. Rasch je bio vrlo zanimljiva ličnost. Bio je pisac, skladatelj, orguljaš, matematičar – ali i knjižar. Možda je najpoznatije njegovo djelo ono o vinu (*Weinbuch*), koje ujedno predstavlja i najstarije djelo o vinu na njemačkom jeziku. Bavi se u toj knjizi Rasch i teološkim pitanjima. Svakako bi bilo zanimljivo vidjeti ima li u Raschovim djelima tragova čitanja Marulića. On uz Marulićevo *parabola*e na naslovni list dodaje *sacrae*.

²⁰ Novaković 1995: 16. Novaković pokazuje da Crijevićeva parafraza nije mogla nastati prije 1512. Crijević je pak umro 1520, godinu dana prije nego što je *Judita* prvi put štampana.

²¹ Piše Novaković: »Da li je Agić tu dragocjenu vezu uočio sam, ili se oslonio na kakav tuđi zaključak ili nagađanje, za ovu je prigodu bilo nemoguće ustanoviti« (1995: 15). Pisma koja su razmijenili Antun Agić i Korčulanin Ivan Kapor daju naslutiti da je Kapor odigrao važnu ulogu u uspostavljanju ove veze jer upravo on Agiću iz Rima, i to iz knjižnice Casanatense, šalje prijepis ovog poglavlja Marulićeve *Institucije*. Kaporova je pošiljka iz 1809, dakle nakon Agićeva boravka u Rimu (1807 – 1808); vidi rukopis 585 Arhiva Male braće u Dubrovniku.

²² Ako kažemo da one nisu uočene zato što Crijevićeva pjesma do 1995. godine nikad nije izdana, iako se nalazi u poznatim autografnim vatikanskim kodeksima ovog poznatog dubrovačkog humanista, ne znam jesmo li tako obranili našu znanost ili smo je time izložili još većoj neugodnosti.

oponaša. Možda je Marulićeva *Institucija* u Dubrovniku bila tako dobro poznata da je svaki iole učen dubrovački čitatelj Crijevićev predložak prepoznao bez teškoća? Možda Crijević nije smatrao da je potrebno da navodi splitske izvore kad nije navodio ni druge kojima se koristio? Odgovor će ovisiti o našem poimanju Crijevića kao osobe, o našem razumijevanju načina na koji su humanistički pisci pristupali književnoj proizvodnji te o našoj predodžbi o književnim vezama Dubrovnika i Dalmacije u ranom šesnaestom stoljeću.

Velika je vrijednost Novakovićeve rada u tome što je pažljivo raščlanio Crijevićevu stihovanu parafrazu Marulića tako pokazavši gdje se Crijević najviše odmiče od poglavlja *Institucije* na temelju kojega gradi svoje stihove. Poznato je još od radova Lea Košute da je spletom nesretnih okolnosti, ali vjerojatno i zbog ovog poglavlja o laži, Marulićeva *Institucija* dospjela 1564. godine na Inkvizicijinu lomaču u Sieni skupa s Machiavellijevim djelima.²³ Nije se tomu čuditi. Naime, iako svoje poglavlje započinje primjerima biblijskih istinozboraca, Marulić se ubrzo okreće nizanju imena koja pokazuju da je ponekad nužno i lagati, osobito ako se time izbjegava veći grijeh ili postiže veće dobro. Himba je tako kao povremeno poželjan obrazac ponašanja pripuštena ni manje ni više nego na biblijska vrata, a upravo će šesnaesto stoljeće biti obilježeno žustrim raspravama o ovom pitanju, ne samo u teološkom nego i u političkom kontekstu. Ni Machiavelli u tom pitanju nije zapravo idejni inovator nego tek veoma pronicav, ili kao što su htjeli njegovi protivnici – izopačen čitatelj inače ortodoksnih tekstova.²⁴ Marulićevi su pak čitatelji mogli biti i dodatno zavedeni neobičnim načinom na koji se naslov ovog poglavlja uvodi u jednom od tipografski najljepših izdanja *Institucije*, onom bazelskom iz 1513. godine (**Slika 2**). Ondje se vrlo krupnim slovima tiska dio naslova *De veritate colenda mendacioque*, dok se *fugiendo* gura u sljedeći redak i tiska u prikrajku znatno manjim slovima. Tako se *izbjegavanje* javlja kao neki siromašni suputnik Marulićeve teme, strpan u korpu na stražnjici skupocjenog bazelskog fijakera. Tko god da je priređivao Marulićev tekst, pogodio je ovakvim slogom važnu dimenziju njegova sadržaja.²⁵

²³ Košuta 1992: 60

²⁴ Lupić 2019a: 20-22.

²⁵ Nastavljajući se na Košutin prinos, pregled inkvizicijske sudbine Marulićeve *Institucije* donosi Béné 1999, a ondje se može vidjeti i kako je izgledala *Institucija* u jednom portugalskom primjerku nakon što bi ekspurgator iskrižao nepoćudne dijelove (26). Tom portugalskom primjerku dodao je u svom uzornom radu mnoge španjolske primjerke Juez Gálvez 2001. Promotrite li se samo primjerci ranih izdanja *Institucije* u knjižnici Complutense u Madridu, već se i tu vidi da predmetom ekspurgacije nisu bila samo odvojena izdanja *Institucije* nego i Marulićeva sabrana djela u izdanju na latinskom jeziku iz 1601. Zanimljivo je također da primjerak talijanskog prijevoda *Institucije* iz 1580. nije prošao postupak pročišćavanja iako je prije dolaska u Complutense pripadao jednom isusovačkom zavodu. Važni su nam ovi madridski primjerci i stoga što su u njima zabilježeni datumi izdanja *Indeksa* prema kojima je vršena ekspurgacija (*Institucija* naime nije bila stavljena

Dakako, Marulić je među primjere kreposne himbe uvrstio i starozavjetnu udovicu Juditu, koja mu je drugom prilikom bila toliko zanimljiva da joj je posvetio čitav jedan ep. Možda je zato njegovo razlaganje o Juditi u navedenom poglavlju *Institucije* doneseno u sažetom obliku, usredotočeno više na pouku, a manje na opisivanje pojedinosti Juditina podviga. Upravo je tu, međutim, Crijevićev susret s Marulićem osobito poučan. Kako primjećuje Novaković, Crijević je od svih primjera najviše proširio onaj koji se tiče Judite, tako da je njezino junačko djelo zauzelo čak jednu petinu elegije. Novaković usto pronalazi neke motivske podudarnosti između Crijevićeve elegije i Marulićeve *Judite* koje ga navode na zaključak da je Crijević *Juditu* poznao prije nego što je ona tiskana te da je na taj način, nenametljivo ali sasvim jasno, iskazao svoje poštovanje prema Maruliću ne tek kao uspješnom latinistu nego i kao pjesničkoj diki hrvatskoga jezika.²⁶ Osokoljen pronađenim dokazima, ali ipak svjestan smionosti svoga zaključivanja, Novaković ostavlja otvorenim pitanje je li Crijević *Juditu* poznao »iz prve ruke ili po čuvenju«, dodajući da to pitanje nije odsudno.²⁷ No kao što i sam opaža, podatak o tome da je *Judita* napisana stigao je već 1501. u Mletke, pa nije bilo razloga da se o tome ne zna i u Dubrovniku.²⁸ Može se dalje istaknuti da je Marulićeva posvetna poslanica Dujmu Balistriliću tipična za rukopisnu objavu djela, a ne tek za njegovo privatno slanje prijatelju. Iako je *Judita* tiskana tek 1521, njezin je prethodni rukopisni optjecaj sasvim vjerojatan i sasvim u skladu s običajima vremena.²⁹

Premda Marulić nije pisao pjesničke poslanice Dubrovčanima niti im je posvećivao svoja djela, pa premda i dubrovački humanisti šute o Maruliću, ipak nam Crijevićev slučaj govori da je Marulić u Dubrovniku bio čitan zarana, i to ne

---

na *Index librorum prohibitorum*, nego na popis knjiga koje se mogu čitati nakon što se pročiste, takozvani *Index expurgatorius*, koji je isprva bio odvojen, ali se kasnije tiskao uz glavni *Index*). Ti datumi pokazuju da se Marulićevu *Instituciju* provjeravalo i u osamnaestom stoljeću, što pak dalje znači da se ona možda još uvijek čitala iako se više nisu javljala nova izdanja. Ne treba zaboraviti ni to da je sumnjičavost prema *Instituciji*, a onda i prema Maruliću, na jednoj strani Europe mogla imati sasvim protivan učinak na drugoj. Naime, početkom sedamnaestog stoljeća prvi knjižničar danas slavne oxfordske Bodleiane smatrao je *Indeks* odličnim vodičem za nabavljanje posebno vrijednih knjiga.

²⁶ Novaković 1995: 21-22.

²⁷ Novaković 1995: 22.

²⁸ Novaković 1995: 22. Marulić o dovršetku *Judite* javlja u pismu upućenu Jerolimu Ćipiku 19. srpnja 1501.

²⁹ Vidi u vezi s puštanjem rukopisa u optjecaj i Lupić 2018: 8. Kad je pak riječ o sadržaju Marulićeve poslanice Balistriliću, nije nezanimljivo primijetiti da se u proznoj poslanici koju uza svoj govor povodom smrti Junija Sorkočevića Crijević šalje Junijevu sinu Petru razvija metafora vrlo slična onoj Marulićevoj, prema kojoj je književni uradak dotjerana i urešena žena. Vidi Hegedűs 1906: 96, gdje se izdaje tekst iz rukopisa Vat. lat. 2939.

samo kao latinski pisac nego vjerojatno i kao hrvatski pjesnik. Kada se, dakle, u trećem izdanju *Judite* spominje Dubrovnik, onda to nije znak prvog dodira, nego potvrda već postojećeg poznanstva. Za dubrovačko čitanje tiskanog Marulića postojali su pogodni uvjeti jer su, kako smo vidjeli, knjige najrazličitijeg sadržaja u Dubrovnik stizale u velikom broju. Potrebno je, međutim, putovanju tiskanih knjiga pridružiti putovanje onih rukopisnih, koje su imale puno manje izgleda za preživljavanje, ali čije se postojanje i onda kad nisu preživjele dade naslutiti iz primjera kao što je Crijevićeva pjesnička parafraza. To putovanje Marulićevih rukopisa u Dubrovnik nalazi svoj pravi okvir u istodobnom putovanju dubrovačkih rukopisa u Dalmaciju.

Počakavljen i poštokavljen

Da su rukopisi putovali između štokavskog Dubrovnika i čakavske Dalmacije i prije Marulića, posvjedočuju nam već najstariji dubrovački latinički spomenici na hrvatskom jeziku. Takozvani vatikanski hrvatski molitvenik, koji je prvi proučio i izdao Franjo Fancev, dubrovački je spomenik kojemu je u temelju čakavska ikavska matica.³⁰ Kako je taj molitvenik nastao prije izuma tiska, tako su i njegovi temelji u Dubrovnik morali doći u rukopisnom obliku. Najstariji poznati dubrovački lekcionar, onaj koji je prepisao Nikša Ranjina početkom šesnaestog stoljeća, jednim je svojim dijelom zasnovan na takozvanom Bernardinovu lekcionaru, dakle na tiskanoj knjizi koju je 1495. godine priredio jedan Splitsanin, ali drugim dijelom pokazuje ovisnost o tekstu takozvanog zadarskog lekcionara, a taj je tekst do Ranjine mogao dospjeti samo kao prijepis.³¹ Poznati dubrovački ćirilčki zbornik *Libro od mnozijekh razloga*, sastavljen 1520. godine, također lijepo pokazuje pristizanje različitih vernakularnih rukopisa iz Dalmacije u Dubrovnik jer se i u njemu za neke sastavne dijelove mogu ustanoviti čakavske matice. *Libro* k tome pokazuje da su uz prozu iz Dalmacije u Dubrovnik stizali i stihovi.³²

---

³⁰ Riječ je o rukopisu Barb. lat. 370 Vatikanske knjižnice. Vidi Fancev 1934, zatim SPH 43 te konačno Lupić 2019b.

³¹ Ranjinin lekcionar je rukopis IV. a. 32 Arhiva HAZU u Zagrebu. Zadarski lekcionar je rukopis Cod. ser. n. 3422 Austrijske nacionalne knjižnice. Vidi Rešetar 1894, Rešetar 1898 i Rešetar 1933a.

³² Riječ je o rukopisu IV. a. 24 Arhiva HAZU u Zagrebu. Vidi Rešetar 1926, Rešetar 1933b, Ivšić 1931, Fancev 1931: 249 te Ivšić 1932. Za novo izdanje *Libra*, uz faksimil, vidi Žagar 2020. Ovoj vrsti dodira treba pribrojiti i latinički rukopis vjerojatno iz druge polovice šesnaestog stoljeća u kojem je sačuvana dubrovačka verzija Gospina plača sigurno u nekim svojim dijelovima proistekla iz čakavske pramatice; za izdanje te pramatice vidi Fancev 1938, a za dubrovačku verziju rukopis 203 Arhiva Male braće u Dubrovniku, str. 205-229. Tu se na str. 230 nalazi istom rukom pisana pjesma koja je u očitijoj vezi s pjesmom *Zdravotilo Božje sveto*, čestom u glagoljskim rukopisima.

Pitanje rukopisnog putovanja stihova posebno je zanimljivo jer nas vodi do Marulića i do vrste stiha po kojoj je on osobito poznat. Riječ je o dvostruko rimovanom dvanaesteru u kojem se rima s kraja jednog dvostiha prenosi na prve članke sljedećeg dvostiha, što s jedne strane zahtijeva veće umijeće dok s druge strane oslabljuje samostalnost pojedinih dvostiha vežući ih za stihove koji slijede. Priređujući za tisak pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića, Milan Rešetar je primijetio da je jedna pjesma Šiška Menčetića pisana upravo ovom vrstom dvanaesterca.³³ To je prva Menčetićeva pjesma u skupini od jedanaest pjesama posvećenih Isusu na križu.³⁴ Uzevši da je ova vrsta dvanaesterca Marulićev izum, Rešetar je u Menčetićevu rimovanju vidio povodjenje za splitskim pjesnikom. Iako je istaknuo da su »književne veze među Dubrovnikom i Dalmacijom bile već tada jače negoli se obično misli, pa su prelazili amo tamo i rukopisi i štampane knjige«, on je ipak uzeo prvo izdanje Marulićeve *Judite* kao *terminus post quem* pa je stoga i Menčetićeve duhovne pjesme smatrao proizvodom njegovih poznih godina, pisanim nakon 1521. godine. Konzervativan u datiranju, Rešetar je u nagađanju o razlogu zbog kojega se marulićevsko rimovanje nalazi samo u prvoj od jedanaest Menčetićevih pjesama bio puno slobodniji, a i duhovitiji: »Lako je dakle moguće da je baš Marulić sa svojom pobožnom *Juditom* potakao staroga grešnika Menčetića, da okaje svoje mladenačke pjesničke grijehе pobožnim pjesmama 'o Isusu na križu', za koje je htio uzeti i Marulićeve komplikovane srokovе, ali, učinivši to u prvoj od njih, nije išao dalje, jer mu je bez sumnje taka pokora bila preteška.«³⁵

³³ SPH 2: LXXXVIII-LXXXIX.

³⁴ Broj 502 u Rešetarovu izdanju: »Kad godi, dim uprav, dođe mi na pamet«. Ove pjesme nisu se našle u rukopisnom zborniku Nikše Ranjine, koji propade u Drugom svjetskom ratu, nego ih je Rešetar, kao i Jagić prije njega, vadio iz rukopisa I. b. 54 Arhiva HAZU u Zagrebu (Rešetarov rukopis M).

³⁵ SPH 2: LXXXIX. Vidi i SPH 33: 123-124, gdje se navode primjeri iz pjesama Džore Držića (1461 – 1501) koji su bliski marulićevskom rimovanju. Najbliže mu prilazi pjesma LXX, Rešetaru nepoznata jer se u nas još nije znalo za dublinski rukopis, u kojoj se nalaze četveroretke sa shemom rime istovjetnom Marulićevoj, ali su one uokvirane refrenom koji je kao postupak neobičan pa koji onda i ono što uokviruje donekle očudava. Rešetar spominje i to da se jedan primjerak prvog izdanja *Judite* čuva u Knjižnici Male braće u Dubrovniku, što mu služi kao dodatna potkrepa za tvrdnju o ranom čitanju *Judite* u Dubrovniku, dakako uz treće izdanje *Judite*, o kojem je raspravljano iznad. Ne može se, međutim, uzeti zdravo za gotovo da je ovaj primjerak *Judite* bio u Dubrovniku od šesnaestog stoljeća; on je u franjevačku zbirku mogao doći puno kasnije i na razne načine. Treba osobito imati na umu da je velik dio starog fonda ove knjižnice uništen u požaru 1667. godine te da se njezina sadašnja jezgra, bar što se tiče starije književne građe, uspostavlja uključivanjem zbirke Matijašević koncem osamnaestog te zbirke Čulić sredinom devetnaestog stoljeća. I Matijaševići i Čulić dobavljali su rukopise i knjige s raznih strana, a ne samo iz Dubrovnika.

Ako nam ove Menčetićeve pjesme omogućuju da zamišljamo rano putovanje Marulićevih stihova u Dubrovnik, one na puno konkretniji način pokazuju da je rukopisno prometovanje bilo obostrano. Naime, i u zbornik Trogirana Petra Lucića iz druge polovice šesnaestog stoljeća i u zbornik Trogirana Ivana Lulića s početka sedamnaestog stoljeća, dakle u dva vrlo važna rukopisna izvora za Marulićeve hrvatske stihove, uključivane su Menčetićeve pjesme Isusu na križu, ali bez bilo kakve naznake o autorstvu.³⁶ Tekstovi tih pjesama pokazuju nam da su dubrovački pjesnici kroz prepisivanje u Dalmaciji tijekom šesnaestog stoljeća počakavljivani upravo onako kako su čakavski rukopisi u Dubrovniku poštočakavljivani. Tu je primjerima osobito bogat Lucićev zbornik, takozvani *Vrtal*, gdje se osim Menčetića nalaze u društvu s mnogim Marulićevim pjesmama i Dubrovčani Nikola Dimitrović, Maroje Kaboga Kordica te Mavro Vetranović, čija je pripadnost Dubrovniku izričito navedena (*Dum Mauro Dubroučanin*).³⁷ Dimitrović se usto, doduše tek jednom okrnjenom pjesmom, javlja skupa s Marulićevim stihovima u jednom izrazito zanimljivom i još uvijek nedovoljno istraženom dalmatinskom rukopisu iz šesnaestog stoljeća čiji sastav upućuje na splitsko područje kao mjesto njegova nastanka.³⁸ Prihvati li se dokazivanje Franje

---

Nema u ovom primjerku *Judite* nikakvih čitateljskih bilježaka pa stoga o njegovu čitanju u šesnaestom stoljeću ne možemo nažalost reći ništa.

³⁶ Fancev 1931: 250-251, Fancev 1933: 5-8, Kolumbić 1990: 767-768. Lucićev zbornik nalazi se u Arhivu HAZU u Zagrebu pod signaturom IV. a. 31, a Lulićev pod signaturom I. b. 83. Primijećeno je da se već u Marulićevoj *Juditi* javljaju neki raguzeizmi, obično kako bi proširili mogućnosti rime (Skok 1950: 188). Dakako, Lucićev i Lulićev zbornik nisu najstariji svjedoci prisutnosti dubrovačke književnosti u dalmatinskim rukopisima, nego tek najstariji *preživjeli* svjedoci. Kao što će se vidjeti, Lucićev *Vrtal* unutar sebe sadrži starije prijepise koji nam govore da se rukopisno miješanje moralo odvijati i prije nego što je Lucić počeo okupljati svoje prijepise.

³⁷ Rukopis IV. a. 31, 185r. Za Kaboga i Dimitrovića vidi Kukuljević 1858: 15, Vailant 1926: 67 te Fancev 1933: 3, 8.

³⁸ Riječ je o kodeksu broj 589 Arhiva Male braće u Dubrovniku, u koji je Ivan Marija Matijašević uveo različite prijepise, uključujući i jedan dio za koji je po jeziku i grafiji jasno da nije nastao na dubrovačkom području (str. 323-368). U tom se dijelu javlja nekoliko ruku, od kojih nam jedna govori da je već i prije nego što je došao do Matijaševića ovaj komad bio oštećen. Naime, ruka starija od Matijaševićeve (ne bih rekao da je to Đuro Matijašević) bilježi na jednom mjestu da nedostaje kraj pjesme (str. 362), dok na sljedećoj stranici uspijeva prepoznati početak okrnjene pjesme zapisujući iznad nje »Obirzi nauka«. Doista, riječ je o Marulićevim *Dobrim naucima*. Bilo bi nam važno znati tko je dodavao ove bilješke jer nam one govore ne samo da je i u starije vrijeme bilo zanimanja za Marulićeve rukopise nego da se i njegovo pjesništvo dobro poznavalo. Pjesma koja prethodi *Dobrim naucima*, a od koje se sačuvalo samo prvih 19 stihova, nosi naslov *U slavu Blažene Gospe*. Pod tim se naslovom krije Dimitrovićeva pjesma koja počinje stihom »Kraljice od nebes, je l' itkor na saj svit« (SPH 5, pjesma 20). Zanimljivo je da je u ovom zapisu Dimitrovićeva pjesma jezično puno bliža izdanju iz 1549. nego što su to dubrovački prijepisi na temelju

Fanceva, onda i takozvana osorsko-hvarska pjesmarica, postanjem dosta starija i od Lucićeva i od Lulićeva zbornika, čuva važan trag o ranoj rukopisnoj vezi između Marulića i Dubrovnika. Naime, Marulićeva pjesma *Od slavića* u ovoj je pjesmarici ponegdje jekavizirana, što je Fanceva navelo na pomisao da u tome vidi prethodni trag njezina prepisivanja na dubrovačkom području. Budući da znamo da osorsko-hvarska pjesmarica potječe iz 1533. godine, onda bismo i ovdje imali naznaku da se prepisivanje Marulića u Dubrovniku vjerojatno događalo još za njegova života.³⁹

Pjesme sačuvane u osorsko-hvarskoj pjesmarici, u koju su očito prepisane iz različitih izvora, važne su jer neke od njih vrlo rano dospijevaju i u Dubrovnik. To se lijepo vidi iz rukopisa D. a. 24 u zbirci Bizzaro Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.⁴⁰ Riječ je o jednom od mnogobrojnih rukopisnih zbornika koje je u osamnaestom stoljeću oblikovao dubrovački isusovac Ivan Marija Matijašević, vjerojatno u nastojanju da zavede red u rukopisnu zbirku svoga strica Đura koja je oporučno ostavljena Isusovačkom kolegiju u Dubrovniku.⁴¹ Kako je to uvođenje reda izgledalo najbolje se vidi iz naslova koji je Matijašević dao ovom zborniku: *Varii brani di parecchi autori illirici*. Kodeks je zbog svog raznorodnog starijeg sadržaja izrazito vrijedan, ali je nažalost sve do danas ostao vrlo slabo proučen. Vrijedan je on i zbog toga što čuva starije tragove jake rukopisne razmjene između Dubrovnika i Dalmacije. Tu se, primjerice, između

---

kjih je pjesma izdana u SPH, osobito u pogledu ikavizama i vokalizacije završnoga *l*. Svejedno se dodatnim jezičnim intervencijama u njoj odaje prepisivač čakavac (za tiskano izdanje vidi Pantić 1976: 81; fragment sadrži dva stiha koja, začudo, pripadaju drugoj Dimitrovićevoj pjesmi). Rukopis je bio poznat već Leskienu (1880) i Fancevu (1932: 152, 1933: 10-11, 1934: XL), a upotrebljava ga kao jedan od izvora i Lučin u Marulić 2018. Vidi također Pandžić 2009: 138-141. Budući da nije uključen u Brlek 1952, čitav je kodeks do danas ostao neopisan. Kada se o njemu govori kao o »jednom dubrovačkom rukopisu iz sredine XVI. stoljeća«, onda se valjda samo hoće opisati mjesto njegova čuvanja (Kapetanović 2010: 191). Treba na koncu primijetiti da su se u dalmatinskom dijelu sačuvala i prva dva stiha pjesme *Zdrava Marija istumačena*, koju inače nalazimo u takozvanoj Baffovoj pjesmarici (Arhiv HAZU u Zagrebu, rukopis I. b. 15, str. 14) kao i u osorsko-hvarskoj pjesmarici, o kojoj će sada biti govora.

³⁹ Fancev 1931: 250. Ova pjesmarica čuva se u Arhivu HAZU u Zagrebu pod signaturom I. a. 62, a izdala ju je Štrkalj Despot 2016; o ovom se problemu u izdanju ne raspravlja, a bilo bi ga potrebno proučiti u vezi s drugim hvarskim rukopisima. Kao i mnoge druge rukopise i ovaj je upravo Fancev uveo u znanstvenu raspravu. On je podatke o rukopisima skupljao s raznih strana, a u tome je imao i pomagače. Evo jedan primjer vezan za Marulića: »Dragi gospodine! Hvala Vam na knjižici o poeziji Marulića. Vi ste neiscrpiv. Nemojte zaboraviti da ovdešnji Dr Karlović, uprav. 2razr. trgovačke škole, ima neke stare rukopise drama« (pismo don Krste Stošića Franji Fancevu, Šibenik, 28. XII. 1932, rukopis R 7494b Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu).

⁴⁰ Osnovni opis u Pantić 1962.

⁴¹ Lupić 2012: 922-924.

ostaloga sačuvao dio prijepisa pjesme Hanibala Lucića *Tko čista izmota iz zlata preden zlat* koji pokazuje svoje vjerojatno dubrovačko porijeklo pretvaranjem oblika *dragost* i *svitlost* u oblike *dragos* i *svitlos*, dok inače vrlo dobro čuva čakavske jezične osobine.⁴² Dalje se u istom kodeksu, ali u drugom sveščiću pisanom drugom rukom, nalazi nešto izraženije raguzeiziran prijepis jedne pjesme inače zasvjedočene jedino u osorsko-hvarskoj pjesmarici iz 1533. godine. Riječ je o pjesmi *Majka sinku govoraše* koja počinje stihom »Zgovoru slatkomu svak uši otvori« (Slika 3).⁴³ Dok je Fancev pjesmu smatrao Marulićevom, Kristina Štrkalj Despot, priređivačica izdanja osorsko-hvarske pjesmarice, za tu se atribuciju ne zalaže jer se ona uglavnom temeljila na Fancevljevu »osjećanju«. Lijepo je, međutim, znati da je Fancev imao i osjećanja, čak i ako su ga ponekad možda zavela na krive staze. Ima ih i Štrkalj Despot, koja ovu pjesmu smatra jednom od najljepših u inače vrlo debeloj osorsko-hvarskoj pjesmarici.⁴⁴ Znakovito je da u istom sveščiću u dubrovačkom rukopisu za ovom pjesmom slijede stihovi izvjesnog fra Ivana Korčulanina, što nam pomaže da zamislimo bar jedan od pravaca kojim su rukopisi iz udaljenijih krajeva Dalmacije stizali u Dubrovnik. U tim je rukopisnim razmjenama osobito važnu ulogu odigrao Hvar, o čemu nam je, uz brojne pjesničke poslanice, najrječitije svjedočanstvo ostavila još uvijek nedovoljno rasvijetljena rukopisna povijest Pelegrinovićeve *Jejupke*.⁴⁵

⁴² Trebao sam ovaj prijepis spomenuti u Lupić 2018: 8, bilj. 8, ali sam na njega zaboravio. Sama je po sebi ova jezična značajka možda i nedovoljan dokaz, ali činjenica da je oblik *mijenjan* ipak upućuje na jezično prilagođavanje.

⁴³ Pjesma je prvi put objavljena iz osorsko-hvarske pjesmarice u Štrkalj Despot 2011, a zatim i u Štrkalj Despot 2016, no Štrkalj Despot ne spominje ovaj njezin dubrovački prijepis.

⁴⁴ Fancev 1933: 32-33, Štrkalj Despot 2011: 50-51, Štrkalj Despot 2016: 34. U šećernim stihovima »Slavna usta tvoja, cukar je i med u njih, / mudrost boj je Božja sva razlita po njih« treba čitati *bo* (u značenju *jer*) umjesto *boj*.

⁴⁵ U tom su pitanju sve do danas zadnja riječ radovi Antuna Kolendića, a u njima se donose svakojake tvrdnje, pa se čak izmišljaju i nepostojeća tiskana izdanja. Vidi Kolendić 1962 i Kolendić 1973. Za Korčulu postoji još jedan trag. U izvještaju s jednog svog studijskog putovanja po Dalmaciji Fancev piše: »Među papirima gospođe Zanon u Korčuli znatnija je samo jedna manja pjesmarica iz 17 v. u kojoj ima crkvenih pjesama pučke i umjetničke tvorbe (među ovima i Marulićevih) kao i *Sedam psalmi pokornih kralja Davida* u pjesničkoj parafrazi Stjepka Jurjevića (Đurđevića)« (1935: 123). Tko bude takve sreće da mu u ruke dođu papiri ove sada već pokojne gospođe, imat će još dokaza za rukopisno miješanje Marulića s dubrovačkim pjesnicima. Za sedamnaesto stoljeće treba uzeti u obzir rukopis I. a. 44 Arhiva HAZU u Zagrebu, gdje se sastaju Dubrovnik, Hvar i Zadar, kao i rukopis I. b. 126 iz iste zbirke, gdje se sastaju Split, Dubrovnik i Hvar. Jagić je potonji rukopis smještao na kraj šesnaestog stoljeća, dok Fancev za nj smatra da je »nastao svakako najkasnije na samom početku 17. stoljeća«; vidi Fancev 1929: 141 te Fancev 1931: 250. Ja mislim da je iz sedamnaestog stoljeća, ali da je mladi nego što drži Fancev. O njemu ću izlagati na Marulićevim danima u travnju 2021. pa za tu prigodu ostavljam i raspravljanje o

Maruliću najbližnju čast s dubrovačke je strane uživao Mavro Vetranović, čija je pjesma *Italiji* (poznatija pod naslovom *Pjesanca Latinom*) uključena u Lucićev *Vrtal* u starijem prijepisu, kao što je slučaj s još nekim dijelovima ovog kodeksa.⁴⁶ Taj stariji prijepis svojim jezičnim i grafijskim značajkama jasno pokazuje da je nastao u čakavskoj Dalmaciji, a ne u Dubrovniku, što Vetranovićevu rukopisnu prisutnost u Dalmaciji dakako pomiče još više unatrag, sigurno još za njegova života.⁴⁷ Inače je Vetranović od svih dubrovačkih pjesnika bio u dalmatinskim rukopisima najprisutniji. To je osobito slučaj s njegovim prikazanjima. Odavna je tako poznato da je Vetranovićevo *Posvetilište Abramovo* preživjelo između ostaloga i u jednom rukopisu koji se odlikuje čakavskim jezičnim osobinama.⁴⁸ Ja bih tom primjeru iz istovjetnih razloga dodao i fragment *Uskrnutja Isukrstova* sačuvan u rukopisu I. b. 124 Arhiva HAZU u Zagrebu te fragment *Poroda Jezusova* sačuvan u rukopisu I. b. 123 istog nalazišta.⁴⁹ *Uskrnutje* je dodatno zanimljivo jer se u nekim dijalogima poklapa s hvarskim prikazanjem *Kako Isus oslobodi svete oce iz limba*, dok Vetranovićeva *Tužba djevice Marije* sadrži stihove vrlo slične stihovima plačeva Marijinih u Dalmaciji.⁵⁰ Konačno, Fancev je uvjerljivo dokazao – ovaj put ne samo po osjećanju – da je jedna anonimna pjesma uključena u jedan stariji šibenski pjesnički zbornik zapravo Vetranovićeva iako je prepisivanjem čakavizirana. Riječ je o izrazito uspjeljoj duhovnoj pjesmi *Prilika od žedna jelina*, za koju bez ovog šibenskog rukopisa uopće ne bismo znali.⁵¹ Tako su nam

---

njegovu datumu. Jezično prepletanje u rukopisima događalo se, dakako, i kasnije. Tako znamo za čakavske varijante dviju pjesama Ignjata Đurđevića u jednom rukopisu s otoka Brača (Badalić 1949: 16). Za razliku od tog rukopisa, rukopis Đurđevićevih pjesama iz Pučišća vjerojatno je donesen iz Dubrovnika jer nema čakaviziranih pjesama (Mihojević 1991: 50). Iako je riječ o latinskom tekstu, neka ovdje ostane zabilježen i prijepis Marulićeva prijevoda *Regum gesta* iz pera Dubrovčanina Đura Ferića. To je rukopis Cod. ser. n. 4498 Austrijske nacionalne knjižnice; opisuje ga Jovanović (2009: 8), ali ne prepoznaje Ferićevu ruku. O Ferićevim prijepisima hrvatskih tekstova vidi Lupić i Bratičević 2018.

⁴⁶ Kolumbić misli da je i Vetranovića prepisivao Petar Lucić (1990: 686). Iako postoje izvjesne sličnosti, ja se ipak ne bih mogao složiti, a ne slažu se ni Bratislav Lučin ni Irena Bratičević, koji su na moju molbu usporedili ovaj prijepis s Lucićevom rukom.

⁴⁷ Jezične razlike jasne su iz varijanata koje prema Lucićevu *Vrtlu* donosi Jagić u izdanju ove Vetranovićeve pjesme u SPH 3: 82-88.

⁴⁸ To je rukopis I. a. 78 Arhiva HAZU u Zagrebu. Vidi Rešetar 1929: 46-47, gdje taj rukopis nosi siglu *rkp. ak*.

⁴⁹ Budući da je *Porod Jezusov* pripisivan i Marinu Držiću, neće biti naodmet da spomenem kako i poznati šibenski rukopis Držićeve *Hekube* (VII. 33 u Arhivu HAZU u Zagrebu) posjeduje grafijske i jezične odlike koje pokazuju da je on i prepisan, a ne tek pronađen, u Dalmaciji. O njemu vidi Lupić 2010: 1217-1220.

⁵⁰ Fancev 1931: 249.

⁵¹ Fancev 1931: 251-256. Riječ je o rukopisu iz ostavštine Franje Fanceva u Arhivu HAZU u Zagrebu (signatura XV. 44/8); vidi i Kapetanović 2010.

dalmatinski prijepisi čak i spasili nešto od književne baštine koja je u samom Dubrovniku propala.

Nesumnjivo zasvjedočenoj vezi Vetranovića i Marulića u dalmatinskim rukopisima moguće je sada dodati i dubrovačke rukopisne svjedoke. Premda se, naime, o Marulićevoj prisutnosti u starim dubrovačkim rukopisima dosad moglo samo opravdano pretpostavljati, postoje dva samostalna rukopisa koja dosadašnjim pretpostavkama daju i materijalni temelj. Na prvom je mjestu, kao nešto labaviji dokaz, rukopis I. b. 84 iz Arhiva HAZU u Zagrebu, poznat u našoj znanosti još od prvih svezaka Starih pisaca hrvatskih iz druge polovice devetnaestog stoljeća. Budući da u sebi okuplja tekstove različitih autora, koje baš *nikad* ne imenuje, ovaj je rukopis upotrebljavan selektivno i tako je kao i mnogi naši stari rukopisni zbornici ostao sve do danas bez potpunog opisa. U njemu velik dio zauzimaju i drugdje zasvjedočena Vetranovićeve djela (pjesma *Slavi carevoj* te prikazanje *Uskrnutje Isukrstovo*), ali tu je i prijepis *Jeđupke*, zatim jedna pjesma Nikole Nalješkovića, dvije pjesme o smrti te početak nekog proznog djela o nastanku Dubrovnika na talijanskom jeziku.⁵² Rukopis je nazivan stonskim jer se na njegovu početku nalazi *ex libris* u kojem se kaže da je rukopis namijenjen *ad usum Marini Petri Stagnensis Amicorum*. Iako ruka koja piše *ex libris* pripada šesnaestom stoljeću, ona ne prepisuje nijedan od zastupljenih tekstova tako da Ston ne mora biti mjesto u kojem je rukopis prepisan, nego tek mjesto u koje je vrlo skoro po svom nastanku dospio ili u kojem je sastavljan.⁵³ Kažem sastavljan jer je moguće

⁵² Rukopis je navođen pod starim brojem 779 koji je nosio u Kukuljevićevoj zbirci; vidi SPH 3: III-IV (na str. 41 naveden pod krivim brojem 776), SPH 4: V, SPH 8: XXIV, Kolendić 1962: 253. Pod novom signaturom navode ga Petković 1950: 62 i, u novije vrijeme, Kunčević 2015: 220. Pjesme o smrti s kraja ovog zbornika donosim u Prilogu 2.

⁵³ Ista ruka na str. 21 okrajinu kiti riječima »Molto honorando fratello come notturno augello«. U oba slučaja piše na potpuno isti način, što mi govori da unatoč povremenim sličnostima nije riječ o ruci koja prepisuje kroniku s početka rukopisa. Moguće je da rukopis ima veze i s Mljetom. Naime, u njemu se na drugom listu nalazi povelik crtež sv. Pavla apostola s mačem u jednoj ruci, a zmijom u drugoj (**Slika 4**). Legenda o brodolomu apostola Pavla na otoku Mljetu bila je raširena u Dubrovniku puno prije učenih rasprava Ignjata Đurđevića, kako svjedoče i ovi stihovi iz Palmotićeve *Pavlimira*: »Zelenoga na dno Mljeta / ovo je luka, kralju znani, / gdje se od mora huda i kleta / Pavo sveti jur sahrani. / Na ovomu on otoku / u pravedne plame vrže / ljutu zmiju i žestoku, / ka se njemu ruke trže« (SPH 12: 93). U iscrpnom pregledu dubrovačke tradicije Pavlova brodoloma nema spomena nijednog ranijeg prikaza sv. Pavla sa zmijom (Demović 2009). Najraniji takav prikaz koji se spominje nalazi se kao grafika u Đurđevićевой knjizi iz 1730, gdje je sv. Pavao prikazan kako baca zmiju u vatru dok su s njim još valjda sv. Luka i dva domoroca (tako se grafika opisuje u Demović 2009: 119). Nijedan primjerak te knjige koji je meni bio dostupan nije u sebi sadržavao spomenutu grafiku, a to će valjda biti zato što svi primjerci Đurđevićeve knjige nisu bili jednako raskošno opremljeni. Što se tiče ovdje reproduciranog crteža iz I. b. 84, zapis iznad sv. Pavla tumačim kao *S(anctus) P(aulus) A(postolus)*, dok ne znam što

da su njegovi dijelovi, pisani različitim rukama, nastajali odvojeno pa su tek kasnije zajedno uvezani. To se, međutim, moralo dogoditi dosta rano jer mi se čini da sadašnji uvez također ide u šesnaesto stoljeće.⁵⁴ Posebna je vrijednost ovog rukopisa u tome što sadrži datiran prijepis Vetranovićeve *Uskrsnutja* iz čijeg se natpisa vidi da je nastao u Dubrovniku 1571. godine, tako predstavljajući – ako me sjećanje ne vara – jedini danas poznat datiran prijepis nekog Vetranovićeve djela sačinjen još za autorova života.⁵⁵ S druge strane, komad dubrovačke kronike na talijanskom jeziku koji se nalazi na prvom mjestu u kodeksu ima na početku zapis »Crunicha di Rag[usa] scritta addi 7 di giug.o nel 1569«, pisan istom rukom kao i prijepis kronike.⁵⁶

Upravo nam je list na kojem se nalazi ovaj zapis, ujedno i prvi list kodeksa, zanimljiv za moguću vezu ovog dubrovačkog rukopisa s Marulićem (**Slika 5**). Na nekoć većim dijelom praznom listu uzeo je prepisivač talijanske kronike isprobavati pero. Tako je odmah ispod naslova pustio ruci na volju pa nadrljao krupnim slovima sljedeći dvostih: »vapiu Boxe moi ysdubin prid tuoi sud / Sgrixenie me nemoi gledati neg Tuoi trud«. Na dnu je lista pak na vrlo discipliniran način zabilježio dio istog dvostiha (»Vapiu Boxe moi isdubin prid tuoi sud / Sgriexenie me nemoi«) čemu je onda vrlo aljkavo dodao riječ »gledati«. Poznavatelji Marulićeva pjesničkog opusa prepoznat će bez poteškoća ove stihove jer su oni u izdanju Starih pisaca hrvatskih tiskani unutar pjesme naslovljene *Versi od križa* (stihovi 65-66: »Vapiju bože moj iz dubin prid tvoj sud, / zgrišenje me nemoj gledati, ner tvoj trud«).⁵⁷ Tekst je Jagić sklopio na temelju ponešto različitih verzija zasvjedočenih u Lucićevu i u Lulićevu pjesničkom zborniku, a pjesma se dijelom sastoji od stihova koji potječu iz Menčetićevih pjesama Isusu na križu, o kojima je već bilo govora. Dvostih o kojem je ovdje riječ ne pripada, međutim, Menčetićevim pjesmama kakve poznajemo iz vrlo pouzdanog rukopisa njegova pjesničkog opusa.⁵⁸ Istraživačima Marulićevih stihova zadao je dvostih dodatne muke jer se našao i na početku jedne druge pjesme u Lulićevu zborniku, naslovljene *Od svete pokore*, gdje su ti stihovi neznatno preobličeni: »Vapigiu issuse moy

---

bih s onim što slijedi (prvo bi mogla biti kratica za *ser* ili opet za *sanctus*, a *Chii* ne znam ni s čim povezati osim ako to nije neki rimski broj, što nikako ne bih rekao).

⁵⁴ Iako sam rukopis jednom prilikom konzultirao uživo, nisam tada ispitao papir i raspored sveščića tako da o sastavljanju rukopisa mogu govoriti samo na temelju prisutnosti različitih prepisivača.

⁵⁵ Zapis glasi »adi 3. gliugllo 1571. in Rag.a«; rukopis I. b. 84, str. 80.

⁵⁶ Ruka koja prepisuje *Uskrsnutje* i ruka koja prepisuje kroniku pripadaju različitim pisarima. Imao bih štošta reći o ovoj kronici, kao i o dubrovačkim rukopisnim kronikama općenito, ali to ostavljam za drugu priliku. Dovoljno će biti ako kažem da je rukopisna predaja dubrovačkih kronika vrlo slabo istražena.

⁵⁷ SPH 1: 193.

⁵⁸ To je rukopis I. b. 54 Arhiva HAZU u Zagrebu, u Rešetarovu izdanju označen kao rukopis M; vidi SPH 2: XVIII.

izdubin pridtuoy sud / grihe moge nemoy gledati neg tuoy trud.«⁵⁹ Zbog ternarne sheme dvanaesterca, tipičnije za dubrovačke pjesnike, iznesena je pretpostavka da i ovi stihovi iz pjesme *Versi od križa* moraju potjecati iz Dubrovnika.⁶⁰ Tomu bi škrabotine u rukopisu I. b. 84 mogle čak poslužiti i kao dodatna potkrepa jer je riječ o zborniku dubrovačkog pjesništva. Iako znatno rjeđe, dvanaesterce ternarne sheme znali su, međutim, pisati i dalmatinski pjesnici te je stoga vrlo nezahvalno o tom pitanju suditi na temelju nevelikog broja stihova. Potrebno je također primijetiti da jedan od dva dubrovačka zapisa donosi ikavski oblik (*zgrišenje*). Taj je ikavski oblik, dakako, čest i u dubrovačkom pjesništvu šesnaestog stoljeća, no znakovito je da se on u drugom zapisu pojkavljuje. Bilo kako bilo, prisutnost ovog dvostihia i u Dubrovniku i u Dalmaciji pokazuje nam živost dodira između ove dvije pjesničke sredine, koji se u ovom slučaju mogao održavati samo preko rukopisa.

Nije tu, međutim, kraj zanimljivosti Akademijina rukopisa I. b. 84. Uz već nabrojene tekstove on sadrži i prijepis pjesme koja počinje stihom »Tužbe me i brige s veseljem združiš«. Jagić je ovu pjesmu uključio u izdanje Vetranovićevih djela, ali ju je stavio u Dodatak, gdje svoju odluku opravdava činjenicom da se ona nalazi »među samim Vetranovićevim sadržajem«.⁶¹ Pjesma je uistinu pisana u Vetranovićevoj maniri, a ovaj nam je rukopis dosad za nju bio jedini svjedok. No

⁵⁹ Rukopis I. b. 83, 324r. Za muke vidi Kolumbić 1990: 767-768.

⁶⁰ Djamić 1950: 490.

⁶¹ SPH 3: 480. Jagić se mogao tako izraziti jer je i pjesmu koja slijedi u rukopisu, a koja počinje stihom »Ako ste ikadar po svijetu vi hode«, pripisao Vetranoviću pa i nju tiskao u Dodatku. Međutim, ta pjesma pripada Nikoli Nalješkoviću, što Jagić tada nije mogao lako znati jer Nalješkovićeve pjesme još uvijek nisu bile objavljene u Akademijinoj seriji. Mislim da nije dosad primijećeno da je ova Nalješkovićevo bogoljubna pjesma zapravo prijevod Sannazarove pjesme *Se mai per meraviglia alzando il viso*. Kako su Sannazarove *Rime* prvi put izdane 1530, onda imamo i *terminus post quem*. Imamo, međutim, i *terminus ante quem*. Naime, na drugoj strani lista na kojem završava ova Nalješkovićevo pjesma u rukopisu I. b. 84 počinje prijepis Vetranovićeva *Uskrsnutja*, a već je spomenuto da je taj prijepis načinjen u srpnju 1571. Da je Sannazaro izvor ove Nalješkovićeve pjesme primijetio je netko već u šesnaestom stoljeću pa to nad pjesmom i zabilježio: »Se mai per merauiglia. Sannazaro cap. della morte del. S.re« (I. b. 84, str. 77). Kritički priređivač Nalješkovića ovaj rukopis uopće ne spominje; vidi Nalješković 2005: XXII. To osobito čudi kad se ima na umu da on spominje i Jagićev Dodatak i tezu Dolores Grmače (2005: 160) da je, uz *Ako ste ikadar*, i pjesma *Tužbe me i brige* Nalješkovićevo. Kako mi Grmača ljubazno javlja, ona je sada od te teze odustala pa je, kao i ja, sklonija Jagićevu mišljenju da je pjesma *Tužbe me i brige* ipak Vetranovićeva. To će kritički izdavač Vetranovićeva pjesništva, kad jednom i najveći pjesnik dubrovačke renesanse dođe na red da ga se kritički izda, trebati podrobnije dokazati usporedbom s drugim Vetranovićevim pjesmama, za što ja ovdje nemam prostora. Trebam, međutim, spomenuti da se stihovi »Velmi sam jošte gluhi, nu daleč od mene / oćutim vjetra ćuh slamicom gdi krene« javljaju u vrlo sličnu obliku i u poznatoj Pelegrinovićevoj poslanici Sabu Bobaljeviću Glušcu, ali ne mislim da je zbog

kako ću pokazati u odjeljku koji slijedi, postoji u Narodnoj biblioteci u Beogradu jedan rukopisni fragment u kojem je sačuvan kraj ove Vetranovićeve pjesme te, odmah za njom, početak Marulićeve pjesme *Utaha nesriće*, u čijem se naslovu Marulić čak i imenuje te se ističe njegovo splitsko porijeklo. Premda naizgled neznatan, ovaj nam rukopisni fragment pruža upravo onu potvrdu koja nam je trebala da pokažemo na koji se način i u Dubrovniku, a ne samo u Dalmaciji, u istim rukopisnim zbornicima Marulić miješao s dubrovačkim pjesnicima.⁶²

Marulićeva *Utaha* u dubrovačkom rukopisu

U Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu čuva se legat Petra Kolendića (1882 – 1969), strastvenog proučavatelja starije hrvatske književnosti. Kako je Kolendićeva zbirka rukopisa, starih knjiga, prijepisa te ispisa iz raznih arhiva dospjela u Narodnu biblioteku nesređena, nju je prema darovateljevoj želji dugo sređivao Miroslav Pantić, a rezultati Pantićeve stručne obrade razrađeni su i uobličeni u katalog, kako to prikazuje Zlata Bojović kao jedan od potpisnika kataloga.⁶³ U prvom odjeljku kataloga, posvećenom rukopisnoj građi, pod brojem 9 nalazi se sljedeća jedinica, koju navodim u cijelosti obrativši je na latinicu: »Na omotu Kolendićev prepis osam stihova pesme *Vtiha nesrechi Marka Marula Splichianina*. U omotu dva lista starijeg rukopisa koji su deo obimnijeg rukopisa (109-109', 116-116'): kraj anonimne pesme (poslednja dva stiha: vele ie slaunu dar ter tko ga bude ctit / nemoj ga nikadar na lieno obratit), 109. / Kolendićeva beleška: Prva nije njegovaa; *Vtiha nesrechi Marula Splichianina*. – Omot + 2 lista.«⁶⁴

Nerado priznajem da iz ovakvog opisa nisam mogao dokučiti što se točno nalazi u dotičnoj jedinici Kolendićeva legata, ali beskrajna znatiželja odvede me u Beograd, gdje sam uz druge stvari imao priliku pregledati i jedan dio Kolendićeve rukopisne ostavštine. Riječ je o dva povezana lista koja su ispala iz nekog većeg rukopisnog zbornika pjesama u kojem su ti listovi bili označeni brojevima 109 i 116, i to istom rukom koja je u zbornik prepisala tekstove (**Slike 6-9**). Među tim listovima parnjacima bilo je dakle nekad još šest listova, koji su uz preživjela dva

---

toga Pelegrinović autor ove pjesme iako bi mi se to baš dobro uklopilo u tezu o dubrovačko-dalmatinskim obilježjima ovog kodeksa.

⁶² Nisam se ovdje osvrtao na takozvanu Parožićeovu *Vlahinju*, koja bi pokazivala rukopisne veze Hvara i Dubrovnika, jer moje mišljenje o njezinu porijeklu sasvim odudara od postojećeg konsenzusa, o kojem vidi Tatarin 2014; ona se nalazi u rukopisu 353/1 Znanstvene knjižnice u Dubrovniku.

⁶³ Bojović *et al.* 2015: 11-12.

⁶⁴ Bojović *et al.* 2015: 22. Umjesto *Splichianina* treba čitati *Splechianina*, umjesto *slaunu dar* treba čitati *slauan dar*, umjesto *na lieno* treba čitati *na lieuo*.

lista sačinjavali sveščić od osam listova.⁶⁵ Pred tim sveščićem bilo je u zborniku očito još 108 listova, no zbornik se vjerojatno nastavljao i nakon ovog sveščića jer je zadnja strana lista 116 ispisana do kraja, a pjesma koja se ispisuje nije dovršena. Nemoguće je danas znati koliko je još listova bilo u zborniku, ali ni sto dvadesetak listova, odnosno dvjesto četrdesetak stranica, nije malo. Zbornik je prije nego što se raspao sigurno bio uvezan jer se na preživjelom dvolistu vide rupe od prošiva. To pak znači da je on vjerojatno i dosta rabljen jer u protivnom iz njega ne bi lako ispadali listovi. Sudeći prema sadašnjem izgledu, nakon što je napustio svoje izvorno obitavalište, ovaj je dvolist bio presavijen uzdužno, a onda i poprijeko, tako da je list 116v duž svoje lijeve strane znatno prljaviji i oštećeniji od ostatka, dok se osobito po sredini njegova gornjeg dijela papir izderao i time manji dio prepisanog teksta nestao. Upravo zbog tog oštećenja i prljavštine moramo zaključiti da je dvolist do Kolendića dospio već presavijen, otrcan i neugledan jer neće biti da ga je tolikim nemarom častio ovaj veliki poštovatelj hrvatske starine. Dugujemo zahvalnost Kolendiću što je taj neugledni komad papira, na koji se tko zna gdje namjerio, spasio od propasti, a Narodnoj biblioteci u Beogradu što je na njegovo postojanje upozorila objavljivanjem kataloga Kolendićeva legata.

Da je Kolendić ovaj rukopisni fragment nastojao zaštititi vidi se i iz činjenice da ga je umetnuo u papirnu košuljicu na čiju je prvu stranicu onda u više navrata dodavao bilješke. Prvo je prepisao naslov i prvih osam stihova pjesme *Utiha nesriće*, koja počinje na listu 109v i kojoj je u rukopisu naznačen kao autor Marko Marulić. Očito je s tim podatkom na raspolaganju Kolendić tražio kojoj bi Marulićevoj pjesmi ovaj početak odgovarao u izdanju Starih pisaca hrvatskih iz 1869. godine, pa je našao da je zapravo riječ o pjesmi koja je ondje tiskana pod naslovom *Lipo prigovaranje razuma i človika*, na što Kolendić ne upućuje izrijeckom, nego samo navodi stranicu 150 (što je stranica na kojoj ova pjesma počinje u spomenutom izdanju) te stranice 157-159 (što su stranice na kojima se nalaze stihovi 249-288, sačuvani na listu 116 staroga rukopisa). Iznad tog navoda stranica i odgovarajućih stihova donosi Kolendić još samo jednu bilješku: »Prva nije Marulićeva«. Kolendić, dakle, nije uspio ustanoviti da prva pjesma, od koje se sačuvalo samo zaključnih dvadeset stihova zapisanih na listu 109r starog rukopisa, pripada Vetranoviću i da je već tiskana među njegovim djelima, ali je točno povezo pjesmu *Utiha nesriće* s pjesmom *Lipo prigovaranje razuma i človika*. Naime, u Kolendićevo vrijeme još se nije znalo za rukopis R 6634 Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, otkupljen na jednoj londonskoj dražbi 1976. godine, u kojem je ova Marulićeva pjesma također sačuvana pod naslovom *Utiha*

⁶⁵ Pretpostavljam da su preživjeli listovi vanjski listovi sveščića zato jer su se oni najlakše mogli odvojiti, ali nije isključeno ni to da je sveščić imao više od osam listova pa da preživjeli listovi nisu prvi i zadnji list sveščića.

nesriće, a onda prvi put pod tim novim naslovom tiskana u izdanju Marulićevih dijaloških i dramskih tekstova 1994. godine.⁶⁶

Marulićeva *Utiha nesriće* zapravo je stihovani dijalog između Razuma i Čovjeka sastavljen, kako je to ustanovio Neven Jovanović, na temelju kratkog latinskog proznog djela *De remediis fortuitorum*, kojemu je autor utjecajni rimski filozof i dramatičar Seneka, a koje je već prije Marulića poslužilo kao poticaj Francescu Petrarki za njegove poznate dijaloge o sreći i nesreći, *De remediis utriusque fortunae*.⁶⁷ Senekin je kratki tekst u srednjem vijeku često prepisivan, a i u tisak je dospio vrlo rano te je izdavan kroz cijelo šesnaesto stoljeće. Iako je u svojoj knjižnici imao tiskano izdanje Seneke iz 1490. godine, Marulić se, pokazuje to Jovanović, u svojoj obradi ne oslanja na ovu knjigu, nego mu je predložak bila neka druga, ispravnija verzija teksta.⁶⁸ Moguće je, naravno, da je to bio i kakav rukopis jer splitski su humanisti Marulićeva vremena, upravo kao i njihovi drugovi u Italiji, sakupljali rukopise antičkih pisaca i oblikovali bogate knjižnice, u međuvremenu rasturene i propale. Kad je sredinom sedamnaestog stoljeća važan rukopis Petronija pronađen u Dalmaciji, to je nekim europskim učenjacima onog vremena moglo biti čudno samo zato jer su zapravo vrlo malo znali – onda kao i danas – o ranoj humanističkoj kulturi u ovom dijelu Europe.⁶⁹

Lijekovi za udese, kako ću ja nazivati ovo Senekino djelce, očito su svojom neobičnom strukturom od čitatelja tražili da im nametnu malo stroži red te da ih stave u okvir koji bi im dao jedinstven smisao. Riječ je zapravo o nizu natuknica, nekad uobličjenih kao iskazi u prvom licu, nekad kao opomene u drugom licu, u kojima se nudi lijek i pruža utjeha za velike nesreće koje pojedinca kroz život mogu zadesiti. Kao da je tu Seneka filozof bilježio razne argumente za moguće dijaloge koje bi pisao Seneka dramatičar. Rana recepcija *Lijekova za udese* potvrđuje takvo poimanje ovog u biti rastrzanog teksta, pa mu je stoga i davan

⁶⁶ Marulić 1994: 101. Nikica Kolumbić, priređivač izdanja, ovu pjesmu zapravo tiska pod dva naslova, od kojih je *Utiha nesriće* prvi, a *Lipo prigovaranje razuma i človika* drugi. Rukopis R 6634 upotrebljavaju već Marin Franičević i Hrvoje Morović 1979. godine, ali oni pjesmu tiskaju pod uvriježenim naslovom, dok naslov *Utiha nesriće* spominju u bilješkama bez posebnog komentara (Marulić 1979: 207, 312). Nailazi se na podatak da je *Utiha* izdana pod tim naslovom prvi put 1990, valjda u Kolumbićevoj priredbi Lucićeva *Vrtla*, ali to neće biti točno (Jovanović 2002: 414). O stanju proučavanja rukopisa R 6634 vidi Lupić 2019c.

⁶⁷ Jovanović 2002. Kako djelo smatram Senekinim – prihvaćajući ono što kažu Haase (Seneka 1895: XVI) i Newman 1988 – tako i autora neću zvati Pseudo-Seneka.

⁶⁸ Jovanović 2002: 416, bilj. 14. U nedavnom izdanju Marulićevih hrvatskih djela Bratislav Lučin svejedno navodi izdanje iz 1490. kao vjerojatni izvor, ali ne pobija Jovanovićeve argumente (Marulić 2018: 340; problem je prikazao u Lučin 2017: 49, ali se prema njemu nije odredio).

⁶⁹ Vidi Gortan 1969 te, za popis novije literature, Lučin 2014: 167, bilj. 98. Za mnoštvo primjera humanističkih prijepisa nastalih u Dalmaciji vidi Novaković 2014 te Špoljarić 2017.

dijaloški okvir tako što su mu izmišljeni sugovornici odgovorni s jedne strane za nesreće i s druge za lijekove. Nekad su to bili Osjet i Razum, kao u tiskanom izdanju iz 1490. godine, nekad pak Strah i Spokoj, Čovjek i Spokoj ili, što je za vezu sa Senekinim dramama osobito zanimljivo, Seneka i Neron.⁷⁰ Naime, u istom je razdoblju jedna od najpopularnijih Senekinih drama bila upravo *Octavia*, u kojoj dijalozi između Nerona i Seneke zapremaju velik dio radnje, ako se radnjom mogu nazvati ponekad beskonačne savjetodavne disputacije u kojima je obično Seneka manje uspješan sugovornik.⁷¹

Taj zametak dramskoga primijetio je u Senekinu tekstu i Marulić, koji za sugovornike bira Razuma i Človika, kako ga on imenuje, a njihovu dijalogu daje dramski okvir kojega u Senekinim *Lijekovima* niti u ondašnjim rukopisima i izdanjima tog djela nema. Kao kakav dramski prolog, Marulićev pripovjedač otvara djelo prikazujući slučajni susret Razuma i Človika pri kojem od nevolje uciviljena Človika Razum stane podrobnije ispitivati o razlozima njegova stanja: »Ter ga pitati jâ, ‘Ča s’ toli zlovoljan? / Ča će reć obraz taj plaćan i nevoljan?’« (5-6).⁷² Obećavanjem lijeka kakav god da je uzrok žalosti, Marulićev Razum namamljuje čitatelja u djelo – ta tko ne bi želio kroz život prolaziti s manje brige! – i tako se počnu redati Človikove nevolje i Razumovi lijekovi. No kako to već biva s lijekovima koji puno obećavaju, ili s cjepivima koja najavljuju utjehu, njihov učinak dobrim dijelom ostaje nerazjašnjen. Tako je i s Človikom, koji ovaj razgovor ne napušta izliječen, nego upravo onakav kakav je u nj i ušao. Očito svjestan tog problema, Marulićev pripovjedač na kraju ponovo uskače u djelo pa zaključuje: »Za svim pak ča s’ hotil tužiti i reći, / nî se na svit rodil ki će sega uteći. / Smrt, plač, bolizni te – nisu nesriće to, / da voće zemlje sê ljudem je dano ko / Adam kad stvori grih, naš prvanji otac. / Bog nas postavi svih u saj suzni dolac« (361-366). Tu se jasno vidi kako je manjkavost jednog odgovora, onog stoičke filozofije, Marulić dopunio manjkavošću drugoga, onog kršćanske filozofije. Ne daje Marulić Človiku priliku da odgovori na ovakav rasplet stvari, ali čovječiji će odgovor napose dati svaki čitatelj kao njegova slika, čime je djelo, unatoč grubom završnom upadu kazivača, ipak ostalo donekle otvoreno.

Teško je reći kako su se pojedini čitatelji kretali kroz Marulićev dijalog između Razuma i Človika u kojem se Marulić, kako pokazuje Jovanović, prema senekijanskom predlošku odnosio slobodno, birajući ono što mu je trebalo i oblikujući kroz dodatne argumente pjesničko djelo prilagođeno kršćanskom

⁷⁰ Jovanović 2002: 417.

⁷¹ Lupić 2019a: 10-13.

⁷² Navodi će biti prema broju stiha u Marulić 2018, s povremenim prilagodbama teksta. Za kritičko izdanje vidi Lučin 2017. Marulićeva pjesma pisana je vrstom dvanaesterca u kojem se rima s kraja jednog dvostiha ne prenosi na sredinu sljedećega, što ju je učinilo bližom dubrovačkom načinu skladanja.

svjetonazoru.⁷³ No iako je djelo kako-tako prilagođeno kršćanskom svjetonazoru, ono je prilično labavo prilagođeno rudimentarnoj dramskoj strukturi u koju je uklopljeno. Čak se i u alegorijskom dramskom moralitetu kasnog srednjeg vijeka prepoznaje barem osnovna konzistentnost lika – bio on *Everyman* ili *Mankind* – te i njegove nevolje donekle proistječu jedna iz druge. Marulićev inicijalni dramski postav stvara upravo takva očekivanja pa nam se ne može zamjeriti ako Človika isprva pokušavamo zamisliti kao nekog pojedinca koji je doista zapao u nevolje i sada mu je potreban netko da ga iz njih čupa dobrim savjetom. Slijed je tih nevolja donekle povezan, a dobrohotan čitatelj moći će iz njih sklopiti nešto nalik dramskom liku. Človik počinje sa strahom od smrti, koji zatim poprima konkretnije obrise: boji se da će ga napasti neprijatelji koji ga opsjedaju, nalazi se u tuđini i nije mu se moguće vratiti u domovinu, žao bi mu bilo umrijeti jer je još golobrad i u najljepšoj mladosti, okružen je strancima pa se čak brine hoće li ga, ako umre, dostojno ukopati. Nevolje se dalje redaju tako da je još uvijek moguće u Človiku vidjeti *jednog* nevoljnika, kojega je sada i zdravlje ostavilo, pa ga ljudi ogovaraju, pa je bandižan van patrije, pa mu uz bolest duše i tijela teško pada i uboštvo, a k tome nije utjecajan i nije, eto velike nesreće, ni biskup ni pop. No kad nam taj pojedinac zatim kaže da je izgubio novce pa se zbog toga hoće ubiti, da je oslijepio, da je pokopao sinove (onako mlad, lijep i golobrad), onda zaključujemo da to ipak nije nekakav Bosanac koji se sklonio u Split pred Turcima, a tu onda bio loše prihvaćen (što je posebno jedan čitatelj u svom susretu s ovim tekstom sve jasnije počinjao razaznavati), ili ako jest, da je ipak malo pretjerao. Nije tu Človikovim nevoljama kraj. On se još upustio u neke nesigurne poslove pa, valjda nevičan pomorskom trgovanju, sve izgubio u brodolomu i vratio se doma kao »odrt vol« (280). Onda je još naletio i na razbojnika jedva spasivši glavu, i ne samo da je stekao moćne neprijatelje nego je izgubio i prijatelje te konačno i svoju dobru ženu. Tu je ujedno, prema samom kraju, najdramatičniji odjeljak Marulićeva dijaloga jer Človik o nevoljama vezanima uz gubitak žene ima nekoliko pitanja, a i Razumu je to draga tema, tako da se tu među njima zameće skoro pa mali dvoboj. Dvoboj završava tako da Razum, čini se, ipak gubi strpljenje i zaključuje razgovor poručujući Človiku da se prestane samosažalijevati.

Dramsko iskušenje koje nudi *Utaha nesriće* zanimljivo je ponajviše zato što za čitatelja, kao i nevolja za Človika, ostaje iskušenje do samoga kraja. U tom se iskušenju nesigurno krećemo između Človika koji ima dramsko lice i Človika koji je sklopljen od niza mogućih Senekinih patnika kojima on tek daje glas, mijenjajući ga prema potrebi moralnog pitanja. Razum nam tu ne pomaže jer i on se na mjestima – što svojim jezičnim darom, što očito različitim interesom

---

⁷³ Jovanović 2002: 417-424. Da je ta prilagodba bila nepotpuna najbolje se vidi iz kratkog osvrtu Nikice Kolumbića, koji nije znao da Marulićevu djelu predleži Seneka, ali je svejedno prepoznao izvjesne ideološke razlike u odnosu na druge Marulićeve ljekovite sastavke (Marulić 1994: 27).

za različite nevolje – probija u čitateljevu svijest kao prepoznatljiv i ponegdje zapravo duhovit lik. Kada se Človik požali da nije mogućan jer niti je biskup niti pop, to je mamac koji Razum vješto izbjegava. Umjesto satire biskupskog i popovskog bogatstva Človik dobiva suzdržanu premda vrlo elegantno sročenu pouku, a biskupi i popovi zajedljivu strelicu: »Bolje ti je časti zvati se dostojan / ner časti dopasti buduć nedostojan« (187-188). Nije jasno želi li Razum biti crno duhovit kada na Človikovu tužbu da je oslijepio uzvрати primjedbom da će se u mraku moći bolje moliti Bogu ili je tu posrijedi tek moralna hladnoća alegorije. Toj je hladnoj alegoričnosti najveća prijetnja upravo jezik jer on je u Marulićevim rukama daleko od svake krutosti; naprotiv, on je raznolik i dosjetljiv, u očitovjezi sa stvarnošću. Na Človikovo tuženje da je izgubio novce i da se zbog toga želi ubiti Razum odgovara jezikom koji u dijalog unosi atmosferu već talijanizirane splitske ulice i njezine zdravorazumske utjehe: »Zatoj se kurentaj, ako ti je otpal / s dinari saket taj, da si sigurno ostal« (203-204). Da su žene isprva krotke, ali da s vremenom ipak »napnu roge« (328), jezična je pak slika iz sasvim drugog registra, kojem pripada i Razumov lijek protiv onog koji Človika ogovara: »Ti riči njegove toliko scini u svem / koliko kad rove tovar tekuć putem / ali kad uzbunju valovi u moru, / a vitri uzšušnju u polju al' u goru« (111-114). Revanje tovara s jedne strane i huk mora s druge – više je to nego dovoljan razlog da Človika i Razuma smjestimo u Dalmaciju, a ne tek u neki bezlični krajolik stoičko-kršćanske pouke. Konačno, Razumov zaključni sud o ženama jasan je izraz ne samo njegove sklonosti hiperboli nego i njegove pristranosti: »Žena je zaisto nestanovita zvir« (333). Budući da Razum tako slobodno udara po ženama, u njemu smo umjesto neutralne i objektivne razumske sposobnosti prisiljeni vidjeti isuviše zainteresiran muški lik. Osim ako razum u Marulićevo vrijeme nije bio neutralan i objektivan ženomrzac.⁷⁴

Iako kratko, sa svega 370 stihova, Marulićeva *Utiha nesriće* zanimljivo je hibridno djelo u kom se čitatelj pokušava orijentirati prolazeći kroz predjele koji su čas dramski čas filozofski, a koje Marulić spretno oslikava raznolikim i često duhovitim jezikom. Ciljana publika ovog djela vjerojatno nisu bile Maruliću bliske redovnice, iako je pisano na hrvatskom jeziku, jer u nevoljama koje se opisuju one

⁷⁴ Seneka je tu ipak blaži: »Nihil est tam mobile quam feminarum voluntas, nihil tam vagum« (1895: 456). Tvrdnju da je žena nestanovita mogao je Marulić naći i u Vergilijevoj *Eneidi*, gdje u četvrtoj knjizi Merkurije po drugi put upozorava Eneju da mu je bježati od Didone jer je *varium et mutabile semper femina* (569-570). Važno je primijetiti da je u Vergilija žena svedena na srednji rod, kao kakva stvar, iako još nije postala zvijer. Dakako, srednjovjekovni će pisci osuti po ženama retorikom kakvu učenom ogledu ne doliči navoditi, tako da se u odnosu na njih Marulićev Razum čak doima suzdržanim. Svejedno, nema sumnje o značenju riječi *zvir* na ovom mjestu. U prvoj knjizi Marulićeve *Judite* čitamo: »Noć jure potica da narod, živine, / človik, zvir i ptica, pustiv teg, počine« (87-88). U ovom općem pohodu na počinak žena se ne spominje valjda zato jer je već obuhvaćena riječju koja slijedi za človikom.

[7]

Libar Marca Marula Splichianina V chomse
ufdarfi Iftoria Sfete udouice Iudit u uerfih
haruacchi fofena chacho ona ubi uoi
uodu Olopherna Pofridu uoif
che gnegouei oflodobi pu
chifraelfchi od ueli
che pogibili.

Jo Alb. Widmstadij.

Slika 1. Naslovnica trećeg izdanja Marulićeve *Judite* (1523)

As patiens iniuste. Prepositus vero ecclesie recte religiosorum precipiens
 bus ita obsequi debemus / ut deo. Ad illos enim locutus est dominus dicens,
 Qui vos audit / me audit, & qui vos spernit / me spernit, qui autem me Lu. 10. c
 spernit / spernit eum qui misit me. Vetus etiam lex (ut in Deuteronomio Deut. 17. c
 legimus) nolentes obedire sacerdotis imperio / morte multandos defini-
 vit. Et si filius contumax & perversus patris iussa contempserit / lapidibus
 obrui iubetur. Per inobedientiam uxor Loth versa est in statuam salis. Vxor Loth.
 Omnia Iude filii a domino percussus perijt. Dathan & Abiron terrae hiatu
 absorpti sunt. Saul a deo reprobatus / & hostili gladio traditus. Ahiel
 el hiericho urbis reaedificator una cum liberis interiit. Amasias rex cum
 obediuit victi, cum obedire noluit victus est. At si forte quicumque aliquando
 iussum fuerit, de quo non ambigit quin divinae repugnet sanctioni,
 deo potius quam homini mos gerat. Oibus omnium mandatis dei manda-
 ta praeferenda sunt. Neque vlla alia causa prior potiorve esse debet / cur
 dignitate vel aetate praesentibus parendum sit, quam ut deo placeat deoque ser-
 uia. dicere Petro apostolo. Subiecti estote omni humanae creaturae pro
 pter deum. Postremo / ut prophetae testimonio discas / quanti apud deum
 momenti sit ista virtus, Melior est obedientia inquit quam victima, & au- 1. Pe. 2. c
 scultare magis quam offerre adipem arietum. 1. Reg. 15. c

DE VERITATE COLENDAM, MENDACIOQUE
 fugiendo. CAPITVLVM III

HACTENVS DE OBEDIENTIA, nunc
 de veritatis obseruatione nobis sermo erit. Quae vir-
 tus cum omnibus conuenit / tum praecipue religiosi.
 Alioquin quomodo Christi serui dicerentur qui veritas est, si
 mendaciam animam applicarent. Aut quomodo deo placere
 possent / si diaboli opera emularentur. Ille homici- Io. 8. f.
 da erat ab initio, & in veritate non stetit, quia non
 est veritas in eo, cum loquitur mendacium ex proprijs loquitur, quia
 mendax est & pater eius.

VETVS TESTAMENTVM summos veri cultores Vetus testa
 mentum.
 habuit prophetas, qui quidem pro eo asserendo vitae periculum
 adire non formidabant.

VIR dei ille in Bethel nequaquam veritus est Hieroboam regis praesentiam, ut prophetaret aduersus sacerdotes excelsum ab ipso Vir dei in
 Bethel.
 3. Reg. 13. a

Slika 2. Marulićeva Institucija u bazelskom izdanju iz 1513.

143

S Gouoreu slachopnu suauis ocauori
 sto dica mlady mu i sugu aguori
 O slauo ne bescha, ro dehad me mtoi
 sollich dar da nascha, chida rabi euioi
 Sa maichu ma obra, cin bogii buduz ei
 cha ne oih uid dobra, rabase tua saoi
 I xxi ei seuxieca, suachoga seuxenia
 isam oacku bitca, couiciega safricenia
 A iasam seuxieca, tuvie nedo stoi no
 tebie koecmie, bes miozu pristoi no
 S lusia sva seuxenia, draago slaco moie
 crag, boce uquieca sin boii, brauore
 T ischuna ne bescha, uis que slau euie
 T ig rados angelicha, diuiclog duce moie
 T chobi cad raxrigal, na po la sarze moie
 T pisanobi nazal, slag'cho ime euoia
 T isoni prigilia, chim raiyas mirisse
 S chi's uasda uen bio, suazku suiez nauipa
 S launa ugra tuoia, zuchaz ipud ugnih
 T mudros boie boia, sua rasha po smih
 T abe ori suci, priuelle celicu
 C dabit ispaclo, i xxi, ier ppia namni u
 C cha pridnu uellichay, uallich, narauuoi
 D ace oduboge, diuize chi ro dit
 V ine uogle mroge, na gnie doide bolnie
 V ich sam iasefija, rabate na saaci
 S chabi roipilla, boce slau na maci
 S acce upollai, slacoi ne bogos di
 sacro macet naraci, cheist chragis chugodi

Slika 3. Rukopis D. a. 24 iz zbirke Bizzaro, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 183r

Slika 4. Rukopis I. b. 84 iz Arhiva HAZU u Zagrebu, Ir

109
109

J oxtome suik plion n kphionu puituca
j skome ne szint, dugaste, od viera
Kare samom namuget; samomom vas druzgi
Budeomi taj sluzgi; mene taj sluzgi
E u moie taj koto budzgi pro dci
var bome skoto; suudome suuochi
J souh; jostogi nois; dan ten ducl
mrodontom u boga amochkat u zuph
C imi mi uechickrat u plionu smiatu
cimim goimo spat; samim prij krati
C imim mo puspis u moa cas; samo lip
obratit plae usm; rados u natij
D uesam u pisat u kratko jutrie
ydi pomea; mi jat suo mi je osnias
H ie zalu; nighum; ni tarpta isprosus
Kegie puc rasum; j plae; j endes
S ladakie; j prij gluet prauye istim
J Kaze prauie jut od gozmiel ni jom
V akie sluan dan ten tkeg bude obit
Hemojgi ni kadate na hieu obratit

Slika 6. Rukopis PKLR 1/9 iz Legata Petra Kolendića
u Narodnoj biblioteci Srbije, 109r

Vite Nesrečni Matko
Marula pletchimno

M' isleš človek ~~z~~ vremenem naučiti
od keje močnega breni i xurim doughe

R ASUMGA susrite Kruna od rasloga
od ista na svete noseč u toj doba

T ergo pitat in cas toh sloughian
ca he ued obras trij placan i naughian

R ezi vece nampri nejse dan nagne
lekacim dno tebie, dat xalos od agne

S lije: ~~staki~~ sado ca cabuk ^{huxitil} ~~nejse~~
Placan paca tado ca rasum ued

T er dnete im ~~st~~ us xurpirin inkost
Kada vas tisciat bude koin xalose
covik

S marfomic na pamez misleš dachim unrit
ter spom kako u set vime natej prit
Rasum

H a rone človeka kise rodin priede
Hasengli ordito u maruxi da otide

T ox saken Sochie toj Kunamsa u xurim
do pounalix onij: xivotie sniat nam

Slika 7. Rukopis PKLR 1/9 iz Legata Petra Kolendića
u Narodnoj biblioteci Srbije, 109v

116
116
2

Ji inu ut budy oc. time. ~~...~~
ser platan ne ~~...~~ ta kofu felesne

A imel xrocin sadu sime ciate pu kopals
gnad prii womit in abasucioni ostas
Pasum

Manonise plukati ~~...~~ da tavnize
Apric neplakat. Kadse pradije
Suak natan daban ki seie rodio
Ea opet do toa kad lude Bog Keri

Bes Srijiti oplat sadu samlisi ti listu
Ki grad kore ni imal alko nasuio mica
O tuz sime xabli ozo Suci takaj
vashne bil nasuio sngjiate cesto toj

J. Kragh; Bani t. manisu pod loxari
ne samu ki suani iesu mato mnyoni
Ni mladas ni staves ne more uos togi
Ni vizek ko inkos sime ~~...~~ sunkopu

Diximad prii uniate dhot bize obekal
Lubix nampida puit aneit sad ofnd

A kbi prii pozal naron sime onomu
agnit ond; oxal samli ~~...~~ itomni

A koi gnib sdruxiva xeyhize ~~...~~
Samo nekli tuzice shorodje ~~...~~

Slika 8. Rukopis PKLR 1/9 iz Legata Petra Kolendića
u Narodnoj biblioteci Srbije, 116r

Pun slabe pameti // veskladepo niekadu
kojez prede vrbeti // nebini dosadu
Od kriep kad postepijo // naidno nieki bit
od Luciu selby rijo // spravitijo pod vase kral
Hu tracios za useby // naimau kriep
jak misde na useby // kas tango kriep
Qijo kriepod imati // korgotijo tute etit
nosam uall bogati // i suil los sun primit
Tim usnigo predam // mdeeb tori same
dese ne kitain // ni kieme nitamo
Nleg dajje uslan rijo // seli savosgouor
ipine duno spav rijo // ney pogin kud naduar
Zies ushin nastig rijo // ispras nago postedno
nenadgion dame sk rijo // ne roge ka bidno
keos tori tua velikos // dohrise oin dan
pe mti unu los // kakua mu godije suon
A kobi tai vira // kako sue pripeosti
nebeda uam viltas // didim uas oposti
Jrezi dub Jodan // rozei asfo gije
nebie dat plod uall on // kako tai tazan rijo
Tien tanyka ushin rijo // mi
prini tuos dohota // idonzi tate tu
A nene in tuogo // cim xener nasu
kate su rangan // kat budem raxiti

Slika 10. Rukopis 353/3 Znanstvene knjižnice u Dubrovniku, 1v

Slika 11. Ostatak kontramärke u rukopisu PKLR 1/9
iz Legata Petra Kolendića u Narodnoj biblioteci Srbije, 109r

su teško mogle naći što blisko: niti su se ženile, niti su imale djecu, niti su trgovale po moru, niti su mogle biti popovi i biskupi, niti bi im Razumovo vrijeđanje žena pristajalo kao moralna pouka. Vjerojatniji su čitatelji *Utihe* bili muškarci, i to oni koji nisu dovoljno dobro znali latinski da bi u Seneki mogli uživati u originalu. Iz perspektive književne povijesti Marulićevo djelo predstavlja naš najraniji, premda zaobilazno izveden, vernakularni doticaj sa Senekinim dramskim naslijeđem, koje je odigralo golemu ulogu u razvoju europske renesansne drame. Stoga je osobito značajno da je i *Utilha* putovala od Splita prema Dubrovniku, gdje se prepisivala i miješala s dubrovačkim pjesništvom.

Preživjeli fragment važan je svjedok tog rukopisnog suživota hrvatskog Dubrovnika i hrvatske Dalmacije, a osobito je prikladno da se on sačuvao u Beogradu, gdje se na tu vezu kadikad nehotice zaboravi. Kako se vidi iz izdanja priloženog ovom ogledu (Prilog 1), Dubrovčanin koji je prepisivao Marulićevo pjesmu nju nije preveo s jednog jezika na drugi, s dalmatinskog čakavskog na dubrovački štokavski. Naprotiv, dubrovački govor ulazi u njegov prijepis bez ikakva reda i logike jer mu je to očito sve jedno te isto pa mu se ispod pera povremeno izmakne nešto što mu je običnije, ali i to je sasvim dovoljno da utvrdimo da je doista riječ o Dubrovčaninu.⁷⁵ Iako većinom zadržava Marulićevo ikavicu, on na primjer već u naslovu *nesriću* mijenja u *nesreću*, umjesto *bižeći* ima *bježeći* (284), a za jednog od sugovornika ima i *čovik* i *človik* i *čovjek* i *človjek*. Najprepoznatljiviju čakavsku značajku, zamjenicu *ča*, vrlo često ostavlja (kao u stihovima 5-6 ili 9-10), ali Marulićevo *Ojme, ča ću sada* u njega postaje dubrovačko *Ajmeh, što ću sada* (251) kao što i *ča imih* postaje *što imih* (279). U čakavske participe na *l* u pravilu ne dira, jer su oni i u starijem dubrovačkom pjesništvu bili česti, ali ipak mu se omaklo *pokrio* za *pokril* (277) i *došao* za *došal* (281), a vjerojatno i *zajmio* za *zajal* (271).⁷⁶ Karakteristična je značajka starog dubrovačkog govora slabljenje završne skupine *st* u imenica ženskog roda pa tako nalazimo *manenos* umjesto *manenost* (253), a onda i *mlados*, *staros*, *jakos* (263-264), no čak ni u tome nema dosljednosti jer u stihovima 11-12 ostali su *jakost* i *žalost*. Vidljive su još poneke jezične prilagodbe, uglavnom nedosljedno provedene, kao na primjer *uzet* za *vazet* (14), *prije* za *prija* (254), *bez* za *prez* (256), *zgađa* za *zgaja* (260), *poć* za *pojť* (274),

⁷⁵ Teško je reći je li ovaj prijepis nastao iz rukopisa koji je već prepisan u Dubrovniku, pa onda donekle već bio i jezično izmijenjen, što je sasvim moguće, ili ovaj prepisivač prepisuje izravno iz dalmatinskog predloška te sve izmjene uvodi sam. Za moju glavnu poentu to nije od presudne važnosti tako da u izlaganju sve moguće dubrovačke prepisivače ovog teksta stapam u jednog. Također treba uzeti u obzir da su neke jezično neobilježene varijante u tekstu mogle nastati već u Dalmaciji, među čakavskim prepisivačima.

⁷⁶ Oblici *stvorio* i *velio* (273-274) već se nalaze u Marulića jer i on se, vjerojatno kako bi lakše rimovao, okretao ponekad i štokavskim nastavcima, o čemu više u Skok 1950: 186-187.

pokli za *pokol* (278).⁷⁷ Leksičkih pak izmjena skoro da i nema. Jednom mijenja *listo* u *samo* (262), ali na drugom mjestu ostavlja *listo* (257; možda zato jer je u rimi); iako je *hrlo* često u dubrovačkom pjesništvu, on ga mijenja u *skoro* (270). Ako je ovaj prepisivač sam promijenio *skapulal* u *živ ostal* (278), a nije našao tako izmijenjen tekst već u svom predlošku, onda se on tu iskazao ne samo kao drevni hrvatski purist (vidi i nestanak *fortune* u stihu 275) nego i kao netko tko je osjetljiv i na rimu i na broj slogova pa umjesto štokavskog govornog *ostao* umeće čakavski oblik *ostal*. Slabije se iskazao na jednom drugom mjestu, gdje očito nije razumio tekst pa je Marulićevo *svite*, s kratkosilaznim naglaskom, pretvorio u *svete* (4). Iz još se nekoliko mjesta čini da je on tekst malo dotjerivao po svom pjesničkom osjećaju, a najznatnije je takvo mjesto na samom kraju fragmenta, gdje je tekst nažalost dosta oštećen i puno je križanja te je stoga i moje čitanje nesigurno.⁷⁸

Znači li to da je prepisivač ovog rukopisa i sam sastavljao stihove? Kad bi se moglo dokazati, to ne bi bilo nikakvo iznenađenje jer dubrovački su pjesnici većinu književnosti na hrvatskom jeziku, kako iz svog kraja tako i iz udaljenijih mjesta, čitali u rukopisima, koje su sigurno morali i sami prepisivati ako su željeli da im djelo koje pročitaju ostane na polici. Možda je najpoznatiji primjer takvog pjesnika prepisivača iz starijeg razdoblja dubrovačke književnosti već spomenuti Horacije Mažibradić (1565 – 1641), od koga se sačuvala poprilična količina rukopisnog materijala. Mažibradić je prepisivao i svoje i tuđe pjesme; njegovi rukopisi, često sačuvani tek kao dijelovi propalih većih cjelina, ne mogu se smatrati izuzetkom. Naprotiv, imali smo sreće da je iz nekih od tih dijelova jasno da su Mažibradićeви autografi, a ti su dokazi onda poslužili da se i drugi prijepisi povežu

⁷⁷ Naravno, svojim nasumičnim varijacijama dubrovački se prepisivač nalazi ne samo u društvu štokavaca koji prepisuju čakavske tekstove nego i u društvu samih čakavskih prepisivača, pa i samog Marulića. Kako se jasno vidi iz varijanata koje u svom izdanju *Utihe* donosi Lučin 2017 iz dva čakavska rukopisa, mijenjali su i čakavski pisari jezik bez posebnog razloga, pa ponekad čak na sličnim mjestima kao i ovaj dubrovački prepisivač (na primjer *pokol* postaje *pokle* [32, 278] ili *pokla* [220], *vazel* postaje *uzeo* [202]), ali i na mnogim drugim: *čtit* / *štit* (100), *tu* / *tuj* (122), *vernim* / *virnim* (128), *liču* / *lete* (132), *zdržeći* / *držeći* (196), *na vičnja* / *u vičnja* (198), *u tomu* / *u tom* (208), *toj će* / *to će* (214), *z gledaju* / *gledaju* (240), *ojme* / *hojme* (251), *izgubil* / *zgubil* (278), *kakono* / *kano* (280), *imam* / *jimam* (293), *verna* / *virna* (325), *donikla* / *donikle* (329), *čtovat* / *štovat* (340). Izabrao sam one primjere koji, za razliku od mnogih drugih razlika između ova dva čakavska prijepisa, ne pokazuju promjenu značenja, nego samo prilagodbu jezika. Za Marulićevo vlastitu varijabilnost vidi također Lučin 2017, gdje se ona statistički nastoji svesti na pravilo.

⁷⁸ Iako sam fragment konzultirao uživo, transkripciju sam uglavnom radio prema fotografijama, a baš se na tom mjestu komadić poderanog papira presavio i pokrio nekoliko slova. Ne spominjem *Splećanina* kao primjer prebacivanja s ikavskog jer ne znam je li tu riječ pisar imao u predlošku ili ju je sam dodao uz Marulićevo ime, koje je inače mogao naći na kraju pjesme, o čemu više u nastavku.

upravo s njim. Zasluga za tu identifikaciju pripada Petru Kolendiću.⁷⁹ Poslije Kolendića na Mažibradićevim je rukopisima najviše radio Stjepan Kastropil, koji je sustavno proučio rukopisnu zbirku Znanstvene knjižnice u Dubrovniku, gdje se čuva najveći broj Mažibradićevih rukopisa.⁸⁰ U hrvatskim knjižnicama i arhivima nalazi se mnoštvo anonimnih prijepisa književnih djela iz šesnaestog stoljeća koji bi se dosad možda i bili povezali s nekim našim književnicima da se i drugim rukopisima posvetila onakva briga kakvu je Kastropil posvetio Mažibradiću.⁸¹

Ne spominjem Mažibradića ovdje samo zato što je bio i pjesnik i prepisivač ili zato što je svojim važnim prijepisom Pelegrinovićeve *Jejupke* posvjedočio rukopisne književne veze između Dubrovnika i Dalmacije nego i zato što je njegova ruka slična ruci koja prepisuje Marulića i Vetranovića u ovom dubrovačkom fragmentu (**Slika 10**).⁸² Izabrao sam iz Mažibradićevih rukopisa mjesto gdje je sličnost nešto izraženija, ali pažljivim uspoređivanjem nisam došao do pozi-

⁷⁹ Kolendić je to bilježio po omotima pojedinih rukopisa koji su svi danas u Znanstvenoj knjižnici u Dubrovniku, kako prenosi Kastropil 1954. Vidi također SPH 2: XLVI-XLVII.

⁸⁰ Kolendićeve zaključke pokušao je dovesti u pitanje Franjo Fancev baveći se Mažibradićevim prijepisom jedne pjesme o Osmanu (Fancev 1933-34; rukopis 466 Znanstvene knjižnice u Dubrovniku). Kastropil se na Fancevljeve primjedbe osvrnuo, ali nije uspio dati zadovoljavajući odgovor (1953: 170). Naime Fancev se, kako pripovijeda, »u jednom rukopisu pjesama Paskoja Primovića-Latinčića namjerio gotovo na sasvim isto pismo, kao i u rukopisima Dubrovačke knjižnice, za koje se drži da su pisani rukom Oracijevom, a prepisivač se rukopisa Primovićeve pjesama na l. 73a potpisao riječima: *o chipiato adi 20 di genaro 1635 Maro Calan*« (246). Iako nam Fancev ne javlja gdje se taj rukopis nalazi (jer skrivanje rukopisa vremenom mu je skoro pa prešlo u navadu), on nasreću iz njega donosi sliku stranice koju opisuje. Iz te je slike jasno, prvo, da bilješku treba čitati *achopiato adi 20 di Genaro 1635* (takav je particip u Dubrovniku bio čest; dakle *prepisano*) i, drugo, da je ime koje slijedi za tim zapisom pisano drugom rukom. Prema tome, i ovdje je riječ o Mažibradićevu prijepisu, samo je on završio u tuđoj ruci, koja je sebi onda pripisala Mažibradićev trud. Miroslav Pantić je ustvrdio da je prva ruka u već spominjanom rukopisu D. a. 24 zbirke Bizzaro u Zavodu HAZU u Dubrovniku također Mažibradićeva, ali ta je ruka toliko različita od Mažibradićeve da se Pantićevo mišljenje može mirne duše odbaciti (Pantić 1962: 575). Drago mi je da ga odbacuje i Divna Mrdeža Antonina, koja je neuvjerljivost te tvrdnje, kako mi javlja, primijetila baveći se tekstovima Antuna Sasina zastupljenim u ovom rukopisu.

⁸¹ S druge strane Jadrana takvo je proučavanje toliko razvijeno da je ono već dobilo i svoje ime: *autografija*; vidi Baldassarri *et al.* 2010 te bogatu literaturu koja se ondje navodi. U Velikoj Britaniji priručnici takve vrste pišu se već skoro jedno stoljeće; vidi Greg 1932 te Petti 1977. A ipak je našoj rukopisnoj baštini, upravo zato što je rasturena, izderana i uglavnom nedovoljno opisana, takva vrsta proučavanja potrebnija nego drugima. Vidi kako se s time bore Lupić i Bratičević 2017.

⁸² Za Pelegrinovićeve *Jejupku* u Mažibradićevu prijepisu vidi rukopis 677 Znanstvene knjižnice u Dubrovniku.

ativnog zaključka. Postoje neke sličnosti u oblikovanju slova, ali postoje i vrlo karakteristične razlike.⁸³ Budući da nam fragment daje nesiguran oslonac za datiranje na temelju vodenog znaka, jer na donjem lijevom kraju dvolista sačuvao se samo dio kontramarko koja okvirno upućuje na drugu polovicu šesnaestog stoljeća (**Slika 11**), ostaje nam jedino uspoređivanje ove ruke s drugim rukama dubrovačkih rukopisa. Nemam sumnje da će buduća proučavanja dubrovačke rukopisne baštine u tome smislu iznjedrati mnoge i lijepe plodove. Zasad nam djelomična sličnost s Mažibradićevom rukom može poslužiti da barem privremeno, dok se hrvatska znanost o rukopisima ne osovi na malo čvršće noge, ovaj fragment Marulićeve *Utihe* smjestimo u drugu polovicu šesnaestog stoljeća, kad je i Mažibradić učio pisati.

Ovim je zanimljivim rukopisnim svjedokom Marulićeva *Utiha nesriće* dobila, bar u nekim stihovima, svoj treći tekst. Dosad nam je ona bila poznata samo iz Lucićeva *Vrtla* i iz rukopisa R 6634 Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Dok *Vrtal* šuti o autoru ove pjesme, pa joj ne donosi ni naslov *Utiha nesriće*, zagrebački rukopis imenuje Marulića samo u završnom dvostihu: »Pisan ma, poteci ter tužnih konsolaj, / Marko Marul, reci, pisa vam pisma taj« (369-370). Ne znamo što je na kraju imao treći sada poznati prijepis, ali velika je njegova vrijednost u tome što Marulića jasno imenuje kao autora odmah na početku te što potvrđuje ispravnost naslova pjesme u rukopisu R 6634. Time se u predaju Marulićevih rukopisnih hrvatskih tekstova unosi sigurnost koja je inače vrlo rijetka. No ako se time unosi tračak sigurnosti i jača vjera da će se pojaviti još neki rukopisni svjedoci Marulićeve poezije, istovremeno se i velika nesigurnost s kojom su priređivanju Marulića pristupali na samim počecima Kukuljević i Jagić mora revalorizirati. Premda za *Utihu*, njima poznatu kao *Lipo prigovaranje razuma i človika*, nisu imali nikakvu potvrdu Marulićeva autorstva, Kukuljević i Jagić svejedno su je uključili u prvo izdanje Marulićevih djela i tako osigurali da više od jednog stoljeća, sve do pronalaska rukopisa R 6634, s pravom bude dostupna za proučavanje zajedno s drugim Marulićevim djelima. Jagić je u svome opravdanju bio škrt: »*Lipo prigovaranje razuma i človika* čita se u Vrtlu l. 311-

---

⁸³ Pretpostavljam da ni Kolendić nije mislio da je posrijedi Mažibradićeva ruka jer bi to inače bio zapisao na svojoj košuljici. Općenito je Mažibradićevo pismo nagnutije udesno, od čega nikad ne odstupa, a on i granicu među člancima dvanaesterca redovno na neki način bilježi. Osobito upada u oči u Kolendićevu fragmentu povremeno izduživanje slova *i* ispod crte, najčešće kad je veznik ili kad je na kraju riječi, te pisanje zarez iza veznika *i* i prijedloga *o* i *u*, a ponekad se iza *u* stavlja zarez i unutar riječi (*u, pisa*). U Mažibradića je interpunkcija iznimno rijetka, a izabrao sam sliku gdje se baš jedan takav vrlo rijedak primjer nalazi (zarez ispred i iza veznika *i*). Takve se prakse sjećam iz već spominjanog praškog rukopisa dubrovačkih komedija (T 4117; vidi na primjer početak prijepisa *Dunda Maroja*, nastao sredinom šesnaestog stoljeća) te ponegdje iz kronike prepisane 1569. (iz već spominjanog rukopisa I. b. 84, str. 7), ali trebalo bi to pitanje, kao i općenito pitanje naše stare interpunkcije, bolje istražiti, što ja za ovu priliku nisam mogao učiniti.

321; naročita dokaza, da je to djelo Marulićevo, nema; nutarnji se razlozi tomu bar ne protive. Osim toga valja uzeti na um, da u rukopisu dolazi taj komad među samimi Marulićevimi pjesmami.«⁸⁴ Pretpostavka se pokazala točnom, što znači da i rukopisno mjesto gdje se nađe neki tekst ima svoju težinu. Nju će trebati vagati zajedno s ostalim dokazima, ali bila bi velika šteta kad bi se ona, zbog nečijih općenitih i neodgovornih atribucija, sasvim zanemarila. Pred marulologijom je prema tome izazov kojem ona može dostojno odgovoriti, kao uostalom i drugi odvjeci renesansne kroatistike, samo preciznim i odgovornim proučavanjem naše rasute rukopisne baštine.

Marulićeva *Utiha* ušla je u književnu povijest pod naslovom *Lipo prigovaranje razuma i človika* pukim slučajem, jer se pod tim naslovom našla u jednom rukopisu, a onda se baš taj rukopis našao u rukama prvih izdavača Marulićevih hrvatskih djela. Kao ni drugi slični naslovi na koje se nailazi u rukopisima a u kojima se ističe da je djelo lijepo, ni ovaj ne dolazi od autora, nego od čitatelja i prepisivača. Pridjevom *lijep* opisuje se, primjerice, u jednom rukopisu Držićeva *Hekuba*, pa takozvana Parožićeva *Vlahinja*, pa i glagoljski *Mišterij vele lip i slavan od Isusa*, dok u Lucićevu *Vrtlu* takav naslov nosi Kabogina pjesma: *Lipi versi kako za cić pinez sve se čini*. Moguće je da je taj naslov, kao i *Lipo prigovaranje*, izmislio sam Lucić jer oba naslova nalazimo samo u njegovu sadržaju na početku kodeksa; iako to ne možemo znati, možemo bar biti sigurni da je Kabogina pjesma, sudeći prema jezičnom obliku, ovakav naslov dobila u čakavskoj Dalmaciji. No tko god da stoji iza ovakva naslova, on nam je njime svakako želio nešto priopćiti. Takvi su nam naslovi, prema tome, posebno vrijedni jer bilježe glasove nekadašnjih estetskih ocjena pojedinih djela, za koja takvu vrstu podatka rijetko dobivamo – osim, dakako, kroz učestalost prepisivanja. Mnogi pokvareni prijepisi koji priređivačima zadaju velike muke i koje ti priređivači svim silama žele dovesti u red, isto onako kao što to Razum želi učiniti s Človikom misleći da mu tako pomaže i da ga tješi, književnim povjesničarima trebali bi naprotiv biti povod za slavlje jer pokazuju nekadašnju životnost njihova predmeta, a time pružaju i sve potrebnije nadahnuće za jednu borbu koja će ostati među onim rijetkim stvarima – što se ne čine *cić pinez*. Upravo je zbog toga i razumijevanje pojedinih prijepisa – njihova odlaska i putovanja, njihovih sreća i nesreća – prvenstveno zadatak jedne drugačije i šire zamišljene književne povijesti.

---

⁸⁴ SPH 1: 6.

Prilog 1

Donosim ovdje prijepis fragmenta o kojem je riječ u zadnjem dijelu rasprave, a koji se danas nalazi u ostavštini Petra Kolendića u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu pod signaturom PKLR 1/9. Želio bih zahvaliti Dejanu Vukićeviću, voditelju Fonda stare, rijetke i minijature knjige, koji je spremno odgovarao na moja pitanja i pomogao mi da dobijem dopuštenje za reprodukciju (vidi **Slike 6-9**). Onome što sam o fragmentu već rekao trebam dodati da su dimenzije lista 20,6 x 14,2 cm, tragovi rebara na papiru su vodoravni, a dio kontramarko vidljiv je u donjem desnom kutu 109r (**Slika 11**).

Gdje je papir uništen, u prijepisu čitanje stavljam u uglate zagrade, a kad ne mogu pretpostaviti što je napisano, stavljam točkice umjesto propalih slova. Gdje god prepoznajem dijelove slova, ne naznačujem oštećenje. Ispravci pisara uvedeni su znakom ^; oni uneseni drugim rukama posebno su istaknuti u bilješci. Kako mi je bilo nemoguće razlikovati *i* i *j*, u prijepisu sve slučajeve prenosim kao *i*; dugo *s* prenosim kurzivnim; ponegdje razlikujem veliko i malo slovo iako su jednako pisana (osobito slovo *c*); sve razmake ostavljam, a nakon zarez ih uvodim. Upotreba zarez je zanimljiva jer je istovjetna i u Vetranovićevoj i u Marulićevoj pjesmi, što nam govori da ne dolazi iz predloška, nego od pisara. Što se tiče pojedinih čitanja, istaknuo bih da sigurno piše *Splechianina* jer to se na priloženoj slici možda ne vidi najbolje, ali i nedostatak točke i potez jasno pokazuju da je prvi vokal *e*, a ne *i*. U prvom stihu 109r mislim da svakako piše *pritiecu*, savršenoj rimi unatoč. Zadnja je ovdje reproducirana stranica slikana nad prethodnim listom pa se na oštećenim mjestima ponekad miješa ono što je ispod; to treba imati na umu kad se ocjenjuje moj prijepis, koji je provjeravan prema različitim fotografijama. Za odlomak Vetranovićeve pjesme ne donosim brojeve stihova jer ih nema ni u SPH 3.

Kada je pripremao kritičko izdanje *Utihe*, Bratislavu Lučinu ovaj fragment nije bio poznat (Lučin 2017). On će se u sljedećoj kritičkoj uspostavi teksta Marulićeve pjesme svakako morati uzeti u obzir iako je prepisan u Dubrovniku. Kao što se vidi iz Lučinova aparata, rukopisi *V* (Lucićev *Vrtal*, IV. a. 31 Arhiva HAZU) i *R* (R 6634 Nacionalne i sveučilišne knjižnice) često se u čitanjima razilaze. Premda to za uspostavu zamišljenog Marulićeva teksta stvara poteškoće, razilaženja su nam vrijedna jer govore da se *Utiha* dosta prepisivala te stoga i pojava ovog dubrovačkog prijepisa ne iznenađuje. U njemu se uglavnom nalaze izmjene koje za kritički tekst neće biti važne, ali u stihu 285 ispravno će čitanje biti *lašce* (prema Senekinom *fraudatores*), a ne *laže*. Čitanje *odagne* prema *odlagne* bitno mijenja značenje čitave pjesme – jer Razum ne samo da smanjuje žalost nego je sasvim uklanja – ali tu nam Seneka ne pomaže jer mjesto nema uporišta u predlošku. Slijedeći Lučinov aparat, zaključujem da je dubrovački prijepis bliži matici rukopisa *R* jer su tu podudaranja znakovitija: *krunu* (3), zatim čitav stih 10, *misleć* (13), *ni to* (258), *diš* (265), *tko t'* (265), *utekal* (279), iako je u *V* vjerojatno tek riječ o omašci, *ki* (282), *a Boga* (288). Priklanjanja rukopisu *V* puno su lakše

mogla nastati i samostalno: *neg se* (7), *na toj* (14), *tve duševne* (249, vjerojatno pisarski previd), *žalit* (259, gdje je *zalih* u *R* nastalo vjerojatno krivim čitanjem *h za t*), *izgubil* (278), *kakono* (280). Takva orijentacija dubrovačkog rukopisa ima i kronološkog smisla jer je *R* stariji od *V* pa stoga svjedoči ranijoj (što nikako ne znači nepokvarenoj) predaji teksta, kojoj očito pripada i matica iz koje je napravljen prvi dubrovački prijepis. Premda uključujem slike, smatrao sam da je važno da izdanje svejedno donesem u izvornoj grafiji jer rukopis nije uvijek lako čitljiv pa moja čitanja mogu pomoći onomu tko se rukopisom bude želio dalje baviti. Slike će usto, živo se nadam, pomoći da se možda negdje nađe još koji komad ovog zanimljivog kodeksa.

[109r:]

Ioxteme suak plieni a k plienu priteicu
 i tkome ne sz[ieni] togaise od ricu
 Tkose mnom naruga i samnom ras druxi
 Budemi tai sluga i mene tai sluxi
 Er moie toi kolo kud godi prohodi
 vartime okolo i suudme sauodi
 I harli i priexi noch i dan ter dieli
 mnokratme u tie[x]i amnokrat u, zuili
 Cini mi uechiekrat u placu smiati
 cinimi goino spat i sanmi prikрати
 Cinimi na pospih u, mao cas i mao hip
 Obratit plac u, smih i rados u, nalip
 Ouesam u, pisal u kratko potaie
 gdi pamet i misal sua moia ostaie
 Nie xala ni gluma ni taxta isprasnos
 Negie puc rasuma i place i rados
 Sladakie i pri gliut prauaie istina
 I kaxe praui put od gorgnieh uisina
 Veleie slauan dar ter tkoga bude ctit
 Nemoiga ni kadar na lieuo obratit

[109v:]

Vtiha Nesrechie Marka Marula Splechianina

Mislech clouik [tu]xben uremene⁸⁵ neuoglie
 odkeie mochno bien i tuien douoglie

⁸⁵ Druga ruka prepravlja u *uremena*.

- RASVMGA susrite krunu od rasloga
od istine suete nosech u, toi doba
Terga pitati ia cas toli slouoglian [5]
ca lie uech obras tai placan i neuoglian
Rezi rece menie pri negse dan nagne
likachiu da[t] tebie dat xalos od agne
Slixu suaki sada ca colouik tuxechi ^{^tuxiti}⁸⁶
Placan poce tada ca rasum uciti [10]
Terchiete imati⁸⁷ us tarpinia iakost
kadauas tischiatu bude koia xalost
Couik
Smartmie na pamet mislech dachiu umrit
ter stoim kako uset iermie natoj prit
Rasum
Narauie clouika ki se rodiu pride [15]
Nasemgli oudika u maruxi da otide
Iox sakon hochie toi kauamsu u, saiam
da pouratix onoi: xiuot ie saiat nam
- [116r:]
- I ti iur us budi oci tuue duxeune
ter placan ne x[u]di te kesu telesne [250]
Co[ui]k
Aimeh xtochiu sada suue sinke pokopah
Imah pri umrit ia asasuiemi ostah
Rasum
Manenosie plakat [u]marlih da umrixe
A prie neplakat kadse porodixe
Suak na to dohod[i] kiseie rodio [255]
Da opet od hodi kad bude Bog ktio
Bes sinousi ostal ~~ieda~~ samlisi ti listo
ki grad ~~koie~~ ni to imal al ko nasuit mis[to]
Ota sine xalit oza sini takoi
uasdaie bil nasuit sgagiase cesto toi [260]
I, kragli i Bani to[mu]i su pod loxni
ne samo ki suani iesu malo mnoxni

⁸⁶ Ispravak je dodan drugom rukom, a ispred prvog *i* u *tuxiti* još je jedan potez pa se doima kao da je napisano *tuxiti*.

⁸⁷ Nešto je u sredini riječi popravljano, ali ne mogu odgonetnuti što.

Ni Mlados ni staros ne more uech toga
 Ni Vitexka iakos s[mar]t mori suakoga
 Dix imah pri umrit tkot bixe obechial [265]
 da chiex n[a]prida prit anebit sad ostal
 A[k]jobi pri poxal naon suit onamo
 agnih oudi oxal sambi ~~stat~~ stat itamo
 Akoli gnih sdruxit xegliaxe i, usmar[t]
 sato nekti tuxit skorochi[e] ite[b]e st[art] [270]

[116v:]

Spomense p[a]k satim dat saimio⁸⁸ bixe gnih
 Ane prie[dal sas]uim Bog otaz, kie suih
 Gniegouibo bihu kihie stuorio
 kgniemu poch imihu kadgodie velio
 Couiek
 Stiem bro[dom] iedrechi imal sam neuogliu [275]
 Vitarme gonechi rasbih se o, xkogliu
 Rasum
 Kads i [tako hodi]l i niете pokrio ual
 Nixtar nis isgubil poklisi xiu ostal
 Clouik
 Vtekal iesam gol xto i[m]ih tui oidoh
 kakono odart uol suucen domom doidoh [280]
 Rasum
 Doxaosi sdrau domom kad sginut mogaxe
 sa suimi ki sobom u, Brodu imaxe
 Clouiek
 Gred[uc]hi dubrauom na gusu nastupih
 Iedua [s]gl[au]om sdrauom biexechi od stupih
 Rasum
 Nastupeti drusi na ~~lasce ki svade~~ ^na mamze snesgode^ [285]
 ter cine u tuzi mnokrat xgnih [...]~~ade~~⁸⁹ ^prouode^
 A drusi na onih kino raspraugliau
 [t]jere slo plaxe suih a boga ne haiu

⁸⁸ Slovo *m* ima jedan potez viška.

⁸⁹ Tekst koji je prekršten glasio bi možda: »Nastupe ti druzi na lašce ki svade / ter čine u tuzi mnokrat š njih zavade.« No kao da je prvo slovo prije oštećenja *u*. Ono što bi pisar htio da se čita bilo bi valjda: »Nastupe ti druzi na mamce s nezgode / ter čine u tuzi mnokrat š njih provode.« Misleći da će popraviti, čini se da je pokvario.

Prilog 2

Dodajem ovdje dvije lijepe pjesmice iz rukopisa I. b. 84 Arhiva HAZU u Zagrebu jer mislim da dosad nisu objavljene, a korisno je da se za njih zna jer se nalaze u vrlo važnom književnom rukopisu iz druge polovice šesnaestog stoljeća. Smještene su na samom kraju (str. 133-134), odmah iza Vetranovićeve *Uskrsnutja*. Pisao ih je isti pisar koji je prepisao i *Uskrsnutje*, i to u istom navratu. Moglo bi, dakle, biti da su one uz *Uskrsnutje* bile i u matici. Njihova tema dobro ide uz Vetranovićevu dramu iako bi možda bilo zgodnije da pjesme o smrti dođu prve, a drama o uskrsnuću druga. Vetranović nigdje u kodeksu nije imenovan, pa tako ni u natpisu *Uskrsnutja*, gdje pisar bilježi da je započeo prijepis 1571. godine. To će dakle biti godina u kojoj su prepisane i ove dvije pjesme. Jesu li i one Vetranovićeve, ne bih znao reći, ali miriše mi na njega »miris smrdeći« u stihu 18 prve pjesme jer identičan izraz nalazim u *Remeti* (144; inače je riječ *smrdeći* u Vetranovića baš obljubljena), a ima još nekih jezičnih i motivskih podudarnosti s određenim dionicama upravo tog djela. Nesliveni izgovor palatala prikazujem kurziviranjem slova *j* jer smatram da apostrof tu nikako nije prikladan, prvo zato što na tim mjestima nije ništa izostavljeno, a drugo zato jer navodi na vrlo neprirodan izgovor koji nas više odmiče od govornog stanja kakvo je možda bilo nego što nas njemu primiče. Jat u rimama ne usklađujem jer mislim da tu nesklad više vidimo mi nego oni koji su pjesme pisali i prepisivali, kao što se u ovim pjesmama pokazuje na mnogo mjesta. Očite sam omaške popravio (*vakčas* u stihu 9), dok sam se u stihu 10 prve pjesme dugo mučio s riječju *ishenjega* (*ishegnega*), ali ipak sam je ostavio umjesto da mijenjam u običnije *sudnjega* ili možda *ishodnjega*. Nisam je drugdje našao, ali mogla bi imati veze s glagolom *henjati*, koji se u značenju *prestati* (dakle nešto kao *jenjati*) javlja samo u Belostenca i Jambrešića, a i Stulli je u svoj rječnik uzima iz Habelića (vidi natuknicu u Akademijinom rječniku). Kako bilo da bilo, značenje je jasno iz konteksta.

Počina zrcalo od smrti

Nada sve ostalo Boga se svi bojte
 i na ovoj zrcalo mrzjeti nemojte,
 er će rok skoro prit komu se svak nada
 da ćete i vi bit kako sam ja sada.
 A ja sam nekada u životu bila
 gizdava i mlada, uljudna i mila,
 i mnogo pristala i lica ohola,
 a sad sam ostala suha kos i gola.
 Tijem vazda od mene svakčas bez pristanka

[5]

činite spomene do ishenjega danka, [10]
korisno er je toj svijem vjerni krstjani
tko želi da duh svoj bez grijeha sahrani.
Ter tko to priziva misleći u sebi,
vjekuste dobiva blaženstvo na nebi,
zač se taj isprti svijeh griha i zloba [15]
tko misli o smrti i ploči od groba,
gdi nam je tmasti stan u zemlji ležeći
i gdi je vječni san i miris smrdeći.

Život ljudski kakono cvit od polja

Želimo udugo uživat trudan svijet,
a život nije drugo ner kako poljski cvijet
u jutro ki zene, a u podne problidi,
a s večer povene i ljepos povrijedi,
povrijeđen ter takoj zemlji se obrati [5]
i slatki miris svoj i ljepos prikрати,
ter taj cvijet gizdavi svu lipos domala
u zemlji ostavi ka ga je sazdala.

IZVORI

Beč, Austrijska nacionalna knjižnica

Cod. 9977 – Pjesničko pismo Ilije Crijevića

Cod. ser. n. 3422 – Zadarski lekcionar

Cod. ser. n. 4498 – Ferićev prijepis Marulićeva prijevoda *Regum gesta*

Beograd, Narodna biblioteka Srbije

Legat Petra Kolendića, PKLR 1/9

Dubrovnik, Arhiv Male braće

203 – Gospin plač

585 – Pisma Ivana Kapora Antunu Agiću

589 – Matijaševićev zbornik s Marulićevim pjesmama

Dubrovnik, Državni arhiv

Diversa Notariae, sv. 110 (1548 – 1550) – O pošiljci knjiga iz Mletaka u Dubrovnik

Lamenta de intus, sv. 110 (1572 – 1573) – O Dinku Ranjini i njegovoj dojlji

Testamenta Notariae, sv. 35 (1528 – 1533) – O knjižnici Šiška Đurđevića

Dubrovnik, Zavod za povijesne znanosti HAZU, zbirka Bizzaro

D. a. 24 – *Varii brani di parecchi autori illirici*

Dubrovnik, Znanstvena knjižnica

353/1 – Tobože Parožićeva *Vlahinja*

353/3 – Pjesništvo Horacija Mažibradića

466 – Fragment pjesme o Osmanu

677 – Pelegrinovićeva *Jejupka*

Prag, Slavonska knjižnica

T 4117 – Dubrovačke renesansne drame

Rim, Vatikanska knjižnica

- Barb. lat. 370 – Dubrovački molitvenik
 Vat. lat. 1678 – Djela Ilije Crijevića
 Vat. lat. 2939 – Djela Ilije Crijevića

Zagreb, Arhiv HAZU

- I. a. 44 – Zadarski zbornik
 I. a. 62 – Osorsko-hvarska pjesmarica
 I. a. 78 – Vetranovićevo *Posvetilište*
 I. b. 15 – Baffova pjesmarica
 I. b. 54 – Pjesme Šiška Menčetića
 I. b. 83 – Zbornik Ivana Lulića
 I. b. 84 – Stonski zbornik
 I. b. 123 – Vetranovićev *Porod Jezusov*
 I. b. 124 – Vetranovićevo *Uskrsnutje*
 I. b. 126 – Splitsko-dubrovačko-hvarski zbornik
 IV. a. 24 – Libro od mnozijeh razloga
 IV. a. 31 – *Vrtal* Petra Lucića
 IV. a. 32 – Lekcionar Nikše Ranjine
 VII. 33 – Držićeva *Hekuba*
 XV. 44/8 – Šibenski zbornik

Zagreb, Nacionalna i sveučilišna knjižnica

- R 6634 – Zbornik Marulićevih i adespotnih djela
 R 7494b – Pismo Krste Stošića Franji Fancevu

LITERATURA

- Badalić 1949. Josip Badalić, »Bolska rukovet stare lirike hrvatske«, *Grada za povijest književnosti hrvatske* 17 (1949): 7-90.
 Baldassari *et al.* 2010. *Di mano propria: gli autografi dei letterati Italiani*, ur. Guido Baldassari, Matteo Motolese, Paolo Procaccioli i Emilio Russo (Roma: Salerno Editrice, 2010).
 Belamarić 2008. Joško Belamarić, »Prilozi opusu Nikole Vladanova u Šibeniku«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 41 (2008): 159-185.

- Béné 1999. Charles Béné, »L'Institutio et la censure«, *Colloquia Maruliana* 8 (1999): 5-32.
- Boerio 1856. Giuseppe Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, 2. izd. (Venezia: Giovanni Cecchini, 1856).
- Bojović *et al.* 2015. Zlata Bojović, Nada Mirkov Bogdanović i Dejan Vukićević, *Katalog legata Petra Kolendića: rukopisi, korespondencija, stare knjige* (Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2015).
- Brllek 1952. Mijo Brlek, *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*, knj. I. (Zagreb: JAZU, 1952).
- Breyer 1901. Mirko Breyer, »O tiskanim izdanjima Marulićeve *Judite*«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 3 (1901): 66-70.
- Čučić 2005. Vesna Čučić, »Prvi tiskari u Dubrovniku s popisom tiskane građe«, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 48.3-4 (2005): 108-158.
- Dayre 1938. Jean Dayre, *Dubrovačke studije* (Zagreb: Matica hrvatska, 1938).
- Demović 2009. Brodolom svetog Pavla u vodama hrvatskog otoka Mljeta, ur. Miho Demović (Zagreb: Dubrovačka biskupija i Matica hrvatska, 2009).
- Djamić 1950. Antun Djamić, »Nekoliko priloga za poznavanje Marulićeve poezije«, *Hrvatsko kolo* 3 (1950): 488-495.
- Fancev 1929. Franjo Fancev, »Seljačka komedija u starijoj hrvatskoj drami«, *Godišnjak Sveučilišta Kraljevine Jugoslavije u Zagrebu za školske godine 1924/25 – 1928/29* (Zagreb: Nadbiskupska tiskara, 1929), 140-156.
- Fancev 1931. Franjo Fancev, »Dubrovačka pjesma 16. stoljeća u počakavljenom prijepisu«, *Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70^{oj} godišnjici života* (Dubrovnik: Knjižara Jadran, 1931), 245-256.
- Fancev 1932. Franjo Fancev, »Hrvatska crkvena prikazanja«, *Narodna starina* 11.29 (1932): 143-168.
- Fancev 1933. Franjo Fancev, »Nova poezija Splićanina Marka Marulića«, *Rad JAZU* 245 (1933): 1-72.
- Fancev 1933-34. Franjo Fancev, »Fragmenat dosada nepoznate epske pjesme *Osman*«, *Nastavni vjesnik* 42 (1933-34): 237-249.
- Fancev 1934. *Vatikanski hrvatski molitvenik i dubrovački psaltir*, ur. Franjo Fancev (Zagreb: JAZU, 1934).
- Fancev 1935. Franjo Fancev, »Naučna istraživanja starije hrvatske književnosti g. 1933. i 1934.«, *Ljetopis JAZU* 47 (1935): 116-142.
- Fancev 1938. Franjo Fancev, »Plać blažene dive Marije«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 13 (1938): 193-212.
- Gamba 2019. Eleonora Gamba, *In inclita Venetiarum civitate: editori e tipografi bergamaschi a Venezia dal XV al XVI secolo* (Bergamo: Archivio Bergamasco, 2019).
- Gortan 1969. Veljko Gortan, »Ivan Lučić i trogirski kodeks Petronijev«, *Zbornik Historijskog instituta JAZU* 6 (1969): 109-114.

- Greg 1932. *English Literary Autographs, 1550-1650*, ur. W. W. Greg (London: Oxford University Press, 1932).
- Grmača 2005. Dolores Grmača, »Nalješkovićeve *Pjesni bogoljubne* u kontekstu pobožnosti bratovština«, *Pučka krv, plemstvo duha: zbornik radova o Nikoli Nalješkoviću*, ur. Davor Dukić (Zagreb: Disput, 2005), 153-185.
- Hegedűs 1906. *Analecta recentiora ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ur. Stephanus Hegedűs (Budapestini: Typis Victoris Hornyánszky, 1906).
- Ivanišević 2002. Milan Ivanišević, »Ikonografija drvoreza u starim izdanjima Marulićeve *Judite*«, *Mogućnosti* 49.10-12 (2002): 45-75.
- Ivšić 1931. Stjepan Ivšić, »Visio Philiberti u *Libru od mnozijek razloga*«, *Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70^{oi} godišnjici života* (Dubrovnik: Knjižara Jadran, 1931), 209-220.
- Ivšić 1932. Stjepan Ivšić, »Jedna hrvatska glagoljska pjesma iz 14. vijeka u *Libru od mnozijek razloga*«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 11 (1932): 1-10.
- Jireček 1899. Konstantin Jireček, »Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte«, *Archiv für slavische Philologie* 21 (1899): 399-542.
- Jovanović 2002. Neven Jovanović, »*Ter tužnih konsolaj*: Marulićeva *Utiha nesriće* i Pseudo-Senekina konzolacijska zbirka *De remediis fortuitorum*«, *Colloquia Maruliana* 11 (2002): 413-439.
- Jovanović 2009. Neven Jovanović, »Rukopisi *Regum Delmatię atque Croatię gesta*«, *Colloquia Maruliana* 18 (2009): 5-24.
- Juez Gálvez 2001. Francisco Javier Juez Gálvez, »Presencia de Marko Marulić en las bibliotecas españolas«, *Colloquia Maruliana* 10 (2001): 267-304.
- Kapetanović 2010. Amir Kapetanović, »Dva sveščića stihova iz XVI. stoljeća, navodno Mihovila Vrančića Šibenčanina«, *Čakavska rič* 38 (2010): 183-207.
- Kastropil 1953. Stjepan Kastropil, »Neobjavljeni autografski odlomci pjesama Horacija Mažibradića u rukopisnoj zbirci Naučne biblioteke u Dubrovniku«, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* 2 (1953): 167-185.
- Kastropil 1954. Stjepan Kastropil, *Rukopisi Naučne biblioteke u Dubrovniku*, knj. I: rukopisi na hrvatskom ili srpskom jeziku (Zagreb: JAZU, 1954).
- Kolendić 1962. Antun Kolendić, »*Jeđupka* i njen autor«, *Republika* 18 (1962): 50-93, 155-260.
- Kolendić 1973. Anton Kolendić, »Mikša Pelegrinović i njegova *Jeđupka*«, *Mogućnosti* 20.8 (1973): 771-808.
- Kolumbić 1990. Petar Lucić, *Vartal*, ur. Nikica Kolumbić (Split: Književni krug, 1990).
- Košuta 1992. Leo Košuta, »Novi dokumenti o djelima Marka Marulića«, *Colloquia Maruliana* 1 (1992): 57-70.

- Kukuljević 1858. *Pjesnici hrvatski XVI. vieka*, razdjel prvi, ur. Ivan Kukuljević Sakcinski (Zagreb: Narodna tiskarna Ljudevita Gaja, 1858).
- Kunčević 2015. Lovro Kunčević, *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga Grada* (Zagreb – Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2015).
- Leschinkohl 1999. Franz Leschinkohl, »Marko Marulić u austrijskim knjižnicama«, *Colloquia Maruliana* 8 (1999): 185-200.
- Leskien 1880. August Leskien, »Eine altkroatische Legende vom heil. Domnius«, *Archiv für slavische Philologie* 4 (1880): 427-433.
- Lučin 2014. Bratislav Lučin, »Petronije na istočnoj obali Jadrana: Codex Tragiuriansis (Paris. lat. 7989) i hrvatski humanisti«, *Colloquia Maruliana* 24 (2014): 133-177.
- Lučin 2017. Bratislav Lučin, »Prema kritičkom izdanju Marulićevih hrvatskih stihova: *Judita* kao orijentir«, *Colloquia Maruliana* 26 (2017): 5-72.
- Lupić 2010. Ivan Lupić, »Nove teorije i stare knjige«, *Forum* 49 (2010): 1192-1238.
- Lupić 2012. Ivan Lupić, »Tekstološka načela, kritička izdanja i kroatistička znanstvena zajednica«, *Forum* 51 (2012): 557-589, 895-958.
- Lupić 2018. Ivan Lupić, »Italian Poetry in Early Modern Dalmatia: The Strange Case of Hanibal Lucić (1485-1553)«, *Colloquia Maruliana* 27 (2018): 5-41.
- Lupić 2019a. Ivan Lupić, *Subjects of Advice: Drama and Counsel from More to Shakespeare* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2019).
- Lupić 2019b. Ivan Lupić, »Najstariji hrvatski latinički molitvenik«, *Filologija* 73 (2019): 47-78.
- Lupić 2019c. Ivan Lupić, »Hektorovićeve snovi«, *Colloquia Maruliana* 28 (2019): 5-19.
- Lupić i Bratičević 2013. Ivan Lupić i Irena Bratičević, »Držićeva *Hekuba* između izvedbe i knjige«, *Colloquia Maruliana* 22 (2013): 77-116.
- Lupić i Bratičević 2017. Ivan Lupić i Irena Bratičević, »'Jaoh, a sada sve je inako': o kritičkoj izdaji Gundulićeva *Osmana*«, *Colloquia Maruliana* 26 (2017): 89-155.
- Lupić i Bratičević 2018. Ivan Lupić i Irena Bratičević, »Literary Collectors as Literary Scribes: The Case of Đuro Ferić (1739-1820)«, *Poznańskie Studia Slawistyczne* 14 (2018): 129-147. [Prijevod u *Dubrovnik* 31.34 (2020): 5-19.]
- Lupić i Bratičević 2020. Ivan Lupić i Irena Bratičević, »Dubrovačka znanost o rukopisima u osamnaestom stoljeću: pisma Ivana Marije Matijaševića (1714-1791) i Miha Rastića (1716-1768)«, *Colloquia Maruliana* 29 (2020): 145-164.
- Marciani 1971. Corrado Marciani, »Troiano Navò di Brescia e suo figlio Curzio, librai-editori del secolo XVI«, *La Bibliofilia* 73 (1971): 49-60.

- Marulić 1950. Marko Marulić, *Judita*, ur. Vjekoslav Štefanić (Zagreb: Zora, 1950).
- Marulić 1979. Marko Marulić, *Versi harvacki*, ur. Marin Franičević i Hrvoje Morović (Split: Čakavski sabor, 1979).
- Marulić 1994. Marko Marulić, *Dijaloški i dramski tekstovi*, ur. Nikica Kolumbić (Split: Književni krug, 1994).
- Marulić 2018. Marko Marulić, *Hrvatski stihovi i proza*, ur. Bratislav Lučin (Zagreb: Matica hrvatska, 2018).
- Mihojević 1991. Josip Mihojević, »Pučiški rukopis pjesama Ignjata Đurđevića«, *Građa za povijest književnosti hrvatske* 33 (1991): 29-51.
- Moro 1989. Giacomo Moro, »Insegne librerie e marche tipografiche in un registro veneziano del '500«, *La Bibliofilia* 91 (1989): 51-80.
- Nalješković 2005. Nikola Nalješković, *Književna djela*, ur. Amir Kapetanović (Zagreb: Matica hrvatska, 2005).
- Newman 1988. Robert J. Newman, »Rediscovering *De remediis fortuitorum*«, *American Journal of Philology* 109 (1988): 92-107.
- Novaković 1995. Darko Novaković, »Dubrovnik – Verona – Basel: tri priloga za recepcijski dokumentarij *Institucije*«, *Colloquia Maruliana* 4 (1995): 13-45.
- Novaković 2014. Darko Novaković, »Scribes, Scholars and Authors: The Beginnings of Humanism in Croatia«, *Classical Heritage from Epigraphic to the Digital: Academia Ragusina 2009 & 2011*, ur. Irena Bratičević i Teo Radić (Zagreb: Ex libris, 2014), 147-168.
- Pandžić 2009. Zvonko Pandžić, *Nepoznata proza Marka Marulića* (Zagreb: Tusculanae editiones, 2009).
- Pantić 1962. Miroslav Pantić, »Rukopisi negdašnje biblioteke Bizaro u Historijskom institutu u Dubrovniku«, *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* 8-9 (1962): 557-596.
- Pantić 1976. Miroslav Pantić, »*Sedam salam pokornijeh kralja Davida* i njihov pesnik Nikola Dimitrović«, *Anali Filološkog fakulteta u Beogradu* 12 (1976): 61-97.
- Petković 1950. Milivoj A. Petković, *Dubrovačke maskerate* (Beograd: Srpska akademija nauka, 1950).
- Petr 1973. Jan Petr, »Italsko-čakavska jazyková příručka z r. 1527«, *Slavia* 42 (1973): 44-67.
- Petti 1977. Anthony G. Petti, *English Literary Hands from Chaucer to Dryden* (London: Edward Arnold, 1977).
- Putanec 1979. Valentin Putanec, »Talijsko-hrvatski i hrvatsko-talijanski rječnik Petra Lupisa Valentiana (Ankona, 1572)«, *Filologija* 9 (1979): 101-138.
- Raukar *et al.* 1987. Tomislav Raukar, Ivo Petricioli, Franjo Švelec i Šime Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797* (Zagreb: Narodni list i Filozofski fakultet, 1987).

- Rešetar 1894. *Zadarski i Ranjinin lekcionar*, ur. Milan Rešetar (Zagreb: JAZU, 1894).
- Rešetar 1898. Milan Rešetar, »Primorski lekcionari XV. vijeka«, *Rad JAZU* 134 (1898): 80-160.
- Rešetar 1926. *Libro od mnozijeh razloga*, ur. Milan Rešetar (Sr. Karlovci: Srpska kraljevska akademija, 1926).
- Rešetar 1929. Milan Rešetar, »Redakcije i izvori Vetranovićeve *Posvetilišta Abramova*«, *Rad JAZU* 237 (1929): 38-70.
- Rešetar 1933a. Milan Rešetar, *Bernardinov lekcionar i njegovi dubrovački prijepisi* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1933).
- Rešetar 1933b. Milan Rešetar, *Dubrovački zbornik od god. 1520* (Beograd: Srpska kraljevska akademija, 1933).
- Runje 1998. Petar Runje, »Jerolim Mirković – prodavač Marulićeve tiskane *Judite* u Zadru 1522«, *Mogućnosti* 45.4-6 (1998): 231-234.
- Seferović 2008. Relja Seferović, »Dubrovački knjižari 16. stoljeća u državnoj službi«, *Arhivski vjesnik* 51 (2008): 371-393.
- Seneka 1895. *L. Annaei Senecae opera quae supersunt*, sv. 3, ur. Friedrich Haase (Lipsiae: Teubner, 1895).
- Skok 1950. Petar Skok, »O stilu Marulićeve *Judite*«, *Zbornik u proslavu petstogodišnjice rođenja Marka Marulića (1450-1950)*, ur. Josip Badalić i Nikola Majnarić (Zagreb: JAZU, 1950), 165-241.
- SPH 1. *Pjesme Marka Marulića*, ur. Vatroslav Jagić i Ivan Kukuljević Sakcinski, Stari pisci hrvatski 1 (Zagreb: JAZU, 1869).
- SPH 2. *Pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića, i ostale pjesme Ranjinina zbornika*, 2. izd., ur. Milan Rešetar, Stari pisci hrvatski 2 (Zagreb: JAZU, 1937).
- SPH 3. *Pjesme Mavra Vetranovića Čavčića*, dio I, ur. V. Jagić i I. A. Kaznačić, Stari pisci hrvatski 3 (Zagreb: JAZU, 1871).
- SPH 4. *Pjesme Mavra Vetranovića Čavčića*, dio II, ur. V. Jagić, I. A. Kaznačić i Gj. Daničić, Stari pisci hrvatski 4 (Zagreb: JAZU, 1872).
- SPH 5. *Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića*, ur. V. Jagić i Gj. Daničić, Stari pisci hrvatski 5 (Zagreb: JAZU, 1873).
- SPH 8. *Pjesme Nikole Nalješkovića, Andrije Čubranovića, Miše Pelegrinovića i Saba Mišetića Bobaljevića*, ur. Luka Zore, Franjo Rački i Sebastijan Žepić, Stari pisci hrvatski 8 (Zagreb: JAZU, 1876).
- SPH 12. *Djela Đona Đora Palmotića*, ur. Armin Pavić, Stari pisci hrvatski 12 (Zagreb: JAZU, 1882).
- SPH 33. Džore Držić, *Pjesni ljuvene*, ur. Josip Hamm, Stari pisci hrvatski 33 (Zagreb: JAZU, 1965).
- SPH 43. *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*, ur. Dragica Malić i Dunja Fališevac, Stari pisci hrvatski 43 (Zagreb: HAZU, 2004).

- Stipčević 2005. Aleksandar Stipčević, *Socijalna povijest knjige u Hrvata*, knj. II: Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskog narodnog preporoda (1835) (Zagreb: Školska knjiga, 2005).
- Stojićević 1913. Aleksandar Stojićević, »Dopuna akademiskom izdanju Marulićeve *Judite*«, *Južnoslovenski filolog* 1 (1913): 91-103.
- Špoljarić 2017. Luka Špoljarić, »The First Dalmatian Humanists and the Classics: A Manuscript Perspective«, *A Handbook to Classical Reception in Eastern and Central Europe*, ur. Zara Martirosova Torlone, Dana LaCourse Munteanu i Dorota Dutsch (Chichester: John Wiley & Sons, 2017), 46-56.
- Štrkalj Despot 2011. Kristina Štrkalj Despot, »Osorsko-hvarska pjesmarica: popis sastavnica, postanje, jezik«, *Colloquia Maruliana* 20 (2011): 31-73.
- Štrkalj Despot 2016. *Osorsko-hvarska pjesmarica*, ur. Kristina Štrkalj Despot (Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2016).
- Tatarin 2014. Milovan Tatarin, »Ponovljena *Vlahinja*«, *Forum* 53 (2014): 804-821.
- Vaillant 1926. André Vaillant, »Trois textes ragusains du XVIe siècle en version čakavienne«, *Revue des études slaves* 6 (1926): 66-82.
- Vekarić 2014. Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 5: Odabrane biografije (E – Pe) (Zagreb – Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2014).
- Žagar 2020. *Libro od mnogijeh razloga: 1520*, 2 sv., ur. Mateo Žagar (Zagreb: Matica hrvatska, 2020).